

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**
Факультет філології і журналістики імені Михайла Стельмаха
Кафедра української літератури

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему: **ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ
АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО**

Студентки 2 курсу МУФ групи
Освітньої програми Філологія. Українська
мова та література
Спеціальності 035.01 Філологія. Українська
мова та література
Галузі знань 03 Гуманітарні науки
Ступеня вищої освіти магістр
Скриганюк Вікторії Анатоліївни

Науковий керівник Поляруш Н. С. доцент,
кандидат філологічних наук

Розширена шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

_____ (підпис) (ініціали, прізвище)

_____ (підпис) (ініціали, прізвище)

м. Вінниця – 2019 рік

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. А. Кримський – «високооригінальна поява в українській літературі кінця XIX – початку XX століття».....	7
1.1 Генеза та естетична природа художнього мислення письменника.....	7
1.2 Особливості рецепції літературної творчості А. Кримського.....	14
1.3 Проза А. Кримського і декадентство.....	21
Розділ 2. Художні експерименти А. Кримського в жанрі малої прози.....	28
2.1 Проблематика і поетика збірки «Повістки і ескізи з українського життя».....	28
2.1.1 Ідейно-тематичні виміри збірки «Повістки і ескізи з українського життя».....	34
2.1.2 Жанрово-стильова й композиційна природа оповідань збірки «Повістки і ескізи з українського життя».....	43
2.2 «Бейрутські оповідання» А. Кримського: проблематика, образи.....	47
Розділ 3. Роман А. Кримського «Андрій Лаговський» як «історія хвороби».....	57
3.1 Інтелектуалізм роману «Андрій Лаговський» А. Кримського.....	57
3.2 Проблематика роману «Андрій Лаговський».....	61
3.3 Образ вченого у романі «Андрій Лаговський».....	69
Висновки.....	73
Список використаних джерел.....	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю глибокого і всебічного вивчення багатогранного творчого доробку Агатангела Юхимовича Кримського, одного із видатних представників в історії світової науки і культури, людини різнобічно обдарованої та енциклопедично освіченої, поліглота. За походженням – кримський татарин, що стояв біля витоків формування Української Академії наук і все своє життя присвятив науці; людина, яка знала понад шістдесят мов, і всі діалектні особливості української мови. Він належить до блискучої плеяди подвижників української науки і культури другої половини ХІХ – початку ХХ століття, діяльність і творчість якого стали невід’ємною складовою частиною українського сходознавства, славістики, літератури, фольклору, історії, етнографії, культури. Наукова і творча спадщина А. Кримського становить понад тисячу праць. Серед них – монографії, підручники, статті, повідомлення, рецензії, оригінальні та перекладні художні твори, роман «Андрій Лаговський», збірки оповідань «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» і поетична збірка «Пальмове гілля», що збагатили українську літературу.

Життя і творчість А. Кримського вивчали: Л. Лопатинський, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, О. Грушевський, Г. Хоткевич, І. Франко, М. Возняк, М. Євшан, Леся Українка, Я. Білоштан, М. Рильський, О. Бабишкін, П. Колесник, С. Шаховський, К. Гурницький, С. Білокінь та інші. У наш час цю справу продовжують: М. Веркалець, В. Шевчук, О. Пріцак, Н. Поляруш, Т. Гундорова, Л. Грицик, Н. Данилюк, Я. Поліщук, Т. Маленька, С. Павличко, Ю. Кочубей, Р. Ткаченко, М. Моклиця. І хоча дослідники частково торкалися окремих аспектів художньої спадщини письменника, проте, і досі не все вирішено із оцінками майстерності письменника, з його приналежністю до тієї чи іншої течії, не до кінця визначена й художня цінність творчого спадку

А. Кримського тощо. Усе сказане засвідчує актуальність обраної теми дипломної роботи – «Особливості поетики художньої прози Агатангела Кримського».

Метою дипломної роботи є з'ясування особливостей поетики художньої прози Агатангела Кримського у контексті розвитку української літератури кінця XIX – початку XX століття.

Реалізація зазначеної мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати генезу, естетичну природу художнього мислення А. Кримського та особливості рецепції його літературної творчості;
- визначити ідейно-тематичні виміри прозових творів письменника;
- дослідити проблематику, сюжетно-композиційні виміри збірок оповідань «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» та роману «Андрій Лаговський»;
- охарактеризувати жанрово-стильову й композиційну природу художньої прози А. Кримського;
- визначити місце та значення творчості А. Кримського в українській літературі кінця XIX – початку XX століття.

Об'єктом дослідження є художня проза А. Кримського, а саме збірки оповідань «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» та роман «Андрій Лаговський».

Предметом дослідження є з'ясування особливостей поетики збірок оповідань А. Кримського «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» та роману «Андрій Лаговський» в контексті епохи «fin de siècle».

Відповідно до поставленої мети та завдань були застосовані такі **методи дослідження**: загальнонаукові (*аналіз, синтез*), що дозволили уточнити термінологічний апарат на основі зіставлення низки літературознавчих дефініцій і концепцій; *біографічний*, що дозволив простежити розвиток індивідуально-авторського стилю письменника у

зв'язку з головними параметрами його творчості; *герменевтичний*, застосований для інтерпретації «чужих» образів і мотивів у художній прозі письменника; *філологічний*, який сприяв детальному вивченню тексту, його теоретичному обґрунтуванню, описові, узагальненню простудійованого матеріалу та його концептуалізації.

Теоретико-методологічну основу дипломної роботи склали праці сучасників письменника Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки та ін.; загальнотеоретичні літературознавчі та історико-літературні праці О. Бабишкіна, В. Бікульчуса, С. Павличко, Т. Гундорової, Н. Копистянської, Р. Ткаченка та ін.; праці та розвідки, що висвітлюють різні аспекти творчості А. Кримського (О. Боговін, В. Бурбан, О. Василюк, Г. Випасняк, М. Веркалець, Т. Маленька, О. Пріцак, Ю. Горблянський, М. Дрогомирецька, Н. Косяк, Г. Останіна, Н. Поляруш, Б. Пастух та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні особливостей художньої прози А. Кримського в аспекті тематики, проблематики, жанрово-стильової та композиційної природи збірок оповідань «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» та роману «Андрій Лаговський». При цьому зроблено спробу з'ясувати шляхи розвитку майстерності письменника у процесі порушення ним найважливіших проблем свого власного життя й життя українців та інших народів його часу.

Практичне значення дипломної роботи. Результати дослідження можуть бути використаними при вивченні творчості А. Кримського у позакласних уроках, а також при підготовці й проведенні занять з курсу «Історія української літератури другої половини XIX – початку XX століття», спецкурсів, спецсемініарів і факультативів з питань поезики й майстерності письменника.

Апробація матеріалів дослідження. Основні положення та результати дослідження апробовано на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Постать Миколи Євшана в контексті розвитку

українського модернізму» (Вінниця, 2018); «Український філологічний дискурс очима молодих науковців» (Київ, 2019).

Публікації. Основні положення дипломної роботи викладено в 2 одноосібних публікаціях: Агатангел Кримський – «високооригінальна поява» в українській літературі кінця XIX – початку XX століття // Філологічні студії : зб. наук. праць студентів та молодих науковців факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2019. Вип. 17. С. 251-258; Художня своєрідність бейрутських оповідань А. Кримського // Літературознавчі студії : зб. наук. статей. Вінниця, 2019. Вип. 13. С. 49-58.

Обсяг та структура дипломної роботи: Робота складається зі вступу, трьох розділів, підрозділів, висновків та списку використаних джерел (77 позицій). Загальний обсяг дипломної роботи 83 сторінок, із них основного тексту – 66 сторінок.

РОЗДІЛ 1

А. КРИМСЬКИЙ – «ВИСОКООРИГІНАЛЬНА ПОЯВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ»

1.1 Генеза та естетична природа художнього мислення письменника

Агатангел Юхимович Кримський – один із найяскравіших представників в історії світової науки і культури, людина різнобічно обдарована та енциклопедично освічена, поліглот. І. Франко подає широку характеристику усього доробку А. Кримського: «А. Кримський – високооригінальна поява в нашій літературі. Чи пише він чисто філологічні статті, чи літературні критики, чи прозові оповідання, чи поезії, всюди вносить своє власне в такій мірі, як мало котрий наш письменник» [75, с. 116]. За словами С. Павличко «він був людиною короткої епохи, яка називалася «fin de siècle»» [45, с. 46]. Дослідниця віднесла А. Кримського до тієї доби, котра позначена в українській літературі новітніми мистецькими пошуками. Дослідниця наполягає, що А. Кримський «найглибше відчув, пережив і найсміливіше втілював у літературних формах типові європейські дискурси перелому віків – дисгармонію людської душі, її діонісійства, декадентського гедонізму, екзотичних пристрастей...» [45, с. 46]. Ім'я А. Кримського відоме практично у всіх арабських і центральноазіатських країнах, дружбою з ним пишалися Іван Франко і Леся Українка. Відомо, що на знак пошани до вченого Леся Українка присвятила йому поему «В катакомбах», ділилася з ним своїми творчими планами, радилася у східних питаннях. Лев Толстой завдяки його працям відкрив для себе філософію Сходу.

Сторіччя з дня народження (1971 р.) видатного орієнталіста, історика, філолога і літературознавця за рішення ЮНЕСКО відзначалось

як подія світового значення [49, с. 121]. Його можна було б вважати поліглотом номер один на планеті. Та, на жаль, А.Кримський сам не міг точно сказати, скільки мов знає. На запитання, скільки і які мови він знає, жартома відповідав, що йому легше перерахувати ті, яких не знає. У листі до Б. Грінченка, однак, поділився: «Слов'янські знаю добре всі, разом з літературними наріччями. Само собою розуміється, що добре знаю грецьку і латинську, а філологічно – санскрит ... Германські – зовсім добре німецьку й англійську, гірше – голландську і датську... Романські – зовсім добре французьку і італійську, зле – іспанську... Із іранських мов добре знаю тільки перську (почасти з її наріччями)... Із семітських мов зовсім добре знаю староарабську і новоарабську (сірійське наріччя знаю так, що говорю ним, а другі новоарабські наріччя знаю теоретично). Філологічно знаю мову жидівську і арамейську... Грузинську вчив, але багацько з неї забув... З урало-алтайських мов знаю турецько-татарську. Найкраще, розуміється, знаю наріччя османське, бо доводиться завсігди мати практику... Міг би додати, що єсть ще й такі мови, які я розумію більш-менш, хоч і не вчив їх (наприклад, португальську...)» [4, с. 32-33].

Як відомо, Кримський був українцем не за походженням, а за свідомим вибором. Він створив свою українську ідентичність власними руками, точніше, власними інтелектуальним зусиллям і почуттями [45, с. 217]. Ця ідентичність має обмаль «генетичних», «кровних» підстав. Сам А. Кримський стверджував, що «у мені й кровинки української немає: мати моя – українська полька, а батько – білорус... Я родився і виріс на Вкраїні та й українізувався» [35, с. 59]. Формування національної ідентичності А. Кримського відбувалося поступово під впливом низки важливих факторів. Так, перша стадія його самоукраїнізації характеризується знайомством з розмовною мовою, носієм якої є український народ, зокрема селяни [45, с. 218]. Ця стадія не могла бути глибокою, бо навіть ті люди, які розуміли та знали українську мову, не мали чітко окреслені політичні орієнтири. Саме тому друга – інтелектуальна й політична фаза

самоукраїнізації – створила Кримського [45, с. 218]. Вона бере свій початок з навчання автора в Києві, у Колегії Галагана. За словами С. Павличко, колегіат Кримський почувався мужиком, бідняком, а відтак українцем [45, с. 218].

У листі до І. Франка він пише: «Я, як і другі стипендіанти, дуже рано мусив пізнати, що я «поганого роду», «неблагородний», що в мене кров не така, як у «вищої породи (себто в дворян та багатирів)» [35, с. 39]. Його зброєю були знання: «Я в колегії був первим учеником, гордощі розвелися в мені незмірно, тому-то, хоч я себе поставив одразу так, що наші аристократи не сміли чіпати мене, слабого...» [35, с. 60].

У колегії А. Кримський активно випробовує свої сили на літературній ниві, пише вірші, оповідання, займається перекладацькою діяльністю, публікується в рукописному журналі «Коллегиатская мысль». Великий вплив на формування світогляду А. Кримського під час навчання справив П. Житецький.

У цей період при сприянні І. Франка й М. Павлика утверджуються політичні погляди А. Кримського. На вибір політичного шляху А. Кримського великий вплив мали праці М. Драгоманова. Спочатку ідеї М. Драгоманова він характеризує як «нове світло осіяло» [35, с. 65]. Проте згодом А. Кримський критикуватиме М. Драгоманова за брак націоналізму, зокрема у своїх листах до Б. Грінченка.

Б. Грінченко вважав А. Кримського борцем за національну й народну справу, в свою чергу останньому потрібен був товариш і радник. Листи до Б. Грінченка допомагали поставити конкретні запитання й знайти на них відповіді [63, с. 95]. Згадуючи юні роки, А. Кримський самокритично оцінював шляхи пошуку істини: «Натомість я вдався до політикування і понаробляв таких помилок, що тепер мені невимовно соромно згадувати про них» [35, с. 77]. М. Павлику А. Кримський писав, що «коли помилявся, то помилявся щиро, та й то дякуючи своїм вкрай розщурбованим нервам» [35, с. 105]. Один з найяскравіших учнів А. Кримського О. Пріцак

стверджує, що «професор П. Житецький заступив йому батька, а письменники Б. Грінченко й І. Франко стали його братами-сповідниками» [58, с. 125].

У 1889-1892 рр. А. Кримський вчиться в Москві, в Лазаревському інституті східних мов. Там він ґрунтовно вивчає арабську, фарсі, турецьку мови та літератури і їхній вплив на українську та інші слов'янські мови, особливо тих народів, що потрапляли в залежність від Османської імперії. У листі до О. Огоновського А. Кримський писав: «Перші ½ року мені довелося дуже пильно працювати над сухим вивченням лексичного матеріалу східних мов. Робота була дуже важка, дарма що в мене чудова пам'ять. До того ж рівночасно я студіював деякі правничі науки, що стосуються до історії та етнографії» [35, с. 116].

У студентські роки А. Кримський друкує в галицьких виданнях науково-критичні й публіцистичні статті, рецензії, переклади, матеріали про культурне життя в Росії, а в російській пресі – про життя Галичини. Крім кількох збірок віршів, А. Кримський написав «Повістки і ескізи з українського життя» та роман «Андрій Лаговський», дві частини якого були надруковані 1905 року у Львові. У цей же час А. Кримський налагоджує дружні стосунки, активно листується з багатьма українськими письменниками, вченими, діячами культури: І. Франком, В. Левицьким, О. Огоновським, Б. Грінченком, М. Павликом, Т. Житецьким та ін. А. Кримський активно сприяв виходу у світ творів українських письменників у Москві.

Після закінчення інституту А. Кримський залишається на кафедрі арабської філології для підготовки до професури. У тому ж листі до О. Огоновського А. Кримський пише: «А в мене був намисл: піти ще на один факультет, іменно ж на філологічний, щоб спеціалізуватися на порівнявчій філології, до якої я вже й перше мав велике прихилля, а до того й багатий матеріал (я вже тоді знав щось із п'ятнадцятеро мов, але мав неодмінно вивчити ще скількись)» [35, с. 116].

Зі слів самого А. Кримського відомо, що навчаючись у Лазаревському інституті, він потрапив під нагляд царської охоранки. За активне листування з «іноземцями» – І. Франком, М. Драгомановим та друкування (через заборону виходу українських книг та журналів в Російській імперії) перших своїх творів за кордоном, у тодішній Австро-Угорщині, він внесений до списку «підозрілих елементів» [49, с. 122].

У кінці 80-х років А. Кримський починає етнографічне і діалектологічне вивчення життя населення Шевченкового краю. З 1893 року – він як член етнографічного товариства, бере активну участь в його друкованому органі «Етнографічний огляд», знайомлячи російського читача з українським фольклором. За порадою І. Франка стає співробітником вісника літератури, історії і фольклору «Житє і слово». Все, що видавалося А. Кримським з питань фольклористики, подавалося емоційно, з ліричними відступами, спогадами, паралелями і асоціаціями, з відчуттям часу, з полемічною пристрасстю. А. Кримський творчо сприймав традиції попередників (Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки) у використанні народної творчості як одного з важливих позитивних факторів формування власного світогляду і художнього методу. Майстерне використання А. Кримським народно-поетичної української та східної образності стане одним з джерел його новаторства.

Особливе місце у творчій спадщині А. Кримського займають праці з історії української мови, вироблення теорії культури української мови. А. Кримський перший написав Історичну граматику з української мови, що вийшла в двох томах у Москві 1907 р. Дослідження з української мови – це результат багаторічної копіткої праці вченого. А. Кримський вважав, що головна роль у розбудові національної мови належить народові, оскільки вона збагачується, формується за рахунок діалектів, неологізмів й запозичень.

А. Кримський був одним з небагатьох українських поетів, які відчували помітний вплив літератури Близького Сходу. У 1896-1898 рр. А. Кримського було відряджено до Сирії та Лівану для підготовки до професорського звання з арабістики. Результатом глибокого вивчення історії, культури близькосхідних народів стануть написані ним синтетичні огляди арабської, турецької, перської літератур, монографічні праці про поетів різних часів і народів. Мотивами Близького Сходу будуть пройняті його збірки «Пальмове гілля» та «Бейрутські оповідання».

Повернувшись до Москви, А. Кримський викладав курс арабської мови й письменства у тому ж таки Лазаревському інституті. Восени 1900 р. його обирають професором двох кафедр – арабської філології і східної історії. Тут він працював 18 років і водночас редагував кілька видань з орієнталістики, як-от: «Древности восточные» («Восточного отдела Московского императорского археологического общества») і «Труды по востоковедению» («Лазаревского института восточных языков»). Останні склалися з 26 томів монографічних розвідок А. Кримського. Виходять його численні українознавчі розвідки, поетичні й белетристичні твори. Науковий доробок московського періоду життя А. Кримського приголошує своїм різноманіттям.

У 1918 році А. Кримський переїжджає до Києва, де протягом 1918-1921 рр. очолює кафедру україністики, читає лекції з історії української мови, та є професором всесвітньої історії Київського університету. Він став одним із засновників і перших академіків Української академії наук, першим її неодмінним секретарем.

Політики А. Кримський намагався уникати. Проте нова влада не могла не зважати на ученого зі світовим авторитетом. Як відомо, влада в Україні постійно змінювалася й часто вона була ворожа концепції української науки. Весною 1920 р., щойно обраний депутатом Київради академік лише дивом уникнув смерті: А. Кримський надав притулок у своїй квартирі більшовику С. Григоруку. А. Кримського звинуватили у ще

важчому злочині: виданні підпільної газети (польською мовою) «Глас комуніста». За словами дослідників Л. Пилипенко й Д. Рященко заарештованого академіка привели у двір Академії і поставили біля стіни, вишикувавши навпроти розстрільну команду. І хоча, це було лише імітацією розстрілу, перенесений стрес мало не коштував йому повної втрати зору [49, с. 123].

Тридцяті роки ХХ століття видалися ще важчими. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я та посиленням бюрократизації та ідеологізації науки і освіти А. Кримський, якого публічно радянська влада звинуватила в націоналізмі, повністю відійшов від адміністративної та наукової діяльності, вів замкнений спосіб життя. Коли почалася друга світова війна А. Кримського безпідставно заарештували. В лютому 1942 р. справу проти А. Кримського, який ні на одному допиті винним себе так і не визнав, було припинено – через смерть підсудного. Тут можна тільки повторити слова І. Ілленка: «Слід віддати належне Агатангелу Юхимовичу, який, незважаючи на похилий вік і недугу, знайшов у собі силу, вичерпав їх останній запас, але не піддався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу народної покари» [23, с. 70].

За словами Є. Ломонос після закінчення війни А. Кримського розшукував його названий син Микола Агатангелович Кримський. Та куди б не звертався М. Кримський, звідусіль надходили стандартні відписки: «Никаких сведений о судьбе вашего отца не имеем». І лише наприкінці 50-х рр. він отримав такий документ: «После дополнительной проверки, проведенной Комитетом Государственной Безопасности УССР, Прокуратура по делу Крымского А. Е. от 23 мая 1957 года производство прекратила за отсутствием в его действиях состава преступления. Таким образом Крымский А. Е. полностью реабилитирован» [38, с. 49-50]. Проте, на реабілітацію наукової спадщини А. Кримського українська та світова наукова спільнота не дочекались і донині. О. Пріцак – науковець світового масштабу, асірант А. Кримського – наголошував, що АН України

залишається у великому боргу перед її першим Неодмінним Секретарем. У зв'язку з цим він ще у 1991 р. пропонував: щоб Академія підготувала і видала Повне зібрання літературних та наукових творів А. Кримського та його епістолярну спадщину [57, с. 25]. Проте, ці пропозиції не зреалізовані і дотепер.

Отже, багатогранна творча натура А. Кримського, для якого невблаганна праця була синонімом життя, належить чільне місце в літературному процесі кінця XIX – початку XX століття. Відомий учений сходознавець, рівного котрому за обсягом праці не було, етнограф і фольклорист, відомий дослідник української мови, автор численних праць з історії української літератури різних часів, критик, поет і прозаїк, перекладач зі східних і західних мов, перший секретар Української Академії Наук. За розміром діяльності якого можна порівняти з самим І. Франком. Його творчий внесок до скарбниці української культури й науки є неоцінений та беззаперечний і тому потребує ґрунтовного вивчення.

1.2 Особливості реценції літературної творчості А. Кримського

Кінець XIX – початок XX століття – це період оновлення літературного дискурсу, в основному на рівні проблематики й тематики, мотивів та сюжетів, яке відбувалося за рахунок залучення інтернаціонального мистецького досвіду, європеїзації літератури, а також – зацікавлення екзотичним Сходом. У своїх дослідженнях літературно-культурний критик Е. Саїд наголошував на тому, що в Європі наприкінці XIX – початку XX століть престижним було займатися орієнталістикою. У цій галузі все більше зростала кількість лінгвістичних досліджень, крім того, західні академічні сходознавці почали говорити про орієнталізм як про літературний жанр: «Орієнталізм – це школа інтерпретації, предметом якого є Схід, його цивілізації, народи і характерні риси» [59, с. 313].

В європейській поезії філоорієнталізм (відкриття і початок глибокого вивчення Сходу) пов'язують, насамперед, із романтизмом. Починаючи з єнських романтиків (Ф. Шлегель, Ф. Новаліс, Л. Тік і пов'язані з ним Ф. Шеллінг і Й. Гельдерлін), в європейській традиції приживлюються не лише окремі образи й художні форми Сходу, а й цілі сюжети. Мотиви інтелектуально-духовної втечі на Схід, пошуки Сходу як прихистку, душевного раю услід за Гете розвиваються в поезії французького модерну. Щире захоплення Сходом (Ш. Бодлер, А. Рембо) виявляється і в інших літературах, даючи орієнтальний поштовх, зокрема, російським символістам, акмеїстам та неоромантикам (А. Бєлий, О. Блок, В. Соловйов, М. Гумільов). В Україні до екзотичних орієнтальних реалій почали звертатися ще початківці українського романтизму (Л. Боровиковський, І. Срезневський, Є. Гребінка, А. Могила). Поодинокі інонаціональні мотиви присутні і у творчості романтиків харківської школи, зокрема в поезії М. Костомарова («Максим Перебийніс», «Давнина», «До Марії Потоцької» та інші) та О. Афанасьєва-Потоцького («Шевченкові», «Прощання», «К Тереку»). Поетична творчість Т. Шевченка також презентувала широкий діапазон інонаціональних мотивів та образів, що неабияк збагатило український літературний словник. Можемо стверджувати, що вже на початку XIX ст. українські митці активно осмислювали екзотичне та переносили його на український ґрунт. Модернізм повторює тенденцію романтизму щодо трансформації екзотичного й свідомо адаптує східні мотиви для українського тексту з метою зацікавити читача інокультурою та психологією інших народів. Інонаціональні мотиви присутні у творчості І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, П. Карманського тощо.

Безперечним авторитетом у галузі сходознавства і дотепер залишається А. Кримський – один із натхненних класиків українського мистецького слова, в часи його найвищого розквіту на грані XIX та XX століть, він належав до блискучих знавців класичної арабської та перської

– не тільки літератур, а й цілих культур. Цей рідкісний талант дав А. Кримському можливість відчувати та творити гармонічно і паралельно у двох структурах поетичного мислення. І. Франко виділив А. Кримського як «відомого орієнталіста», котрий «дав українській літературі книжку прозових оповідань, серед яких «*Psychopathia nationalis*», що відрізняється яскравістю фарб і глибинним ліризмом [73, с. 154-155].

Як відомо, А. Кримський прожив на Сході лише два роки, проте він постійно переносився туди уявою – і не тільки в Сирію та Ліван, а й в ті країни та епохи, які досліджував. Схід, зокрема, східна поезія і література, виявилися тим простором свободи, якої так бракувало А. Кримському в його реальному житті. До якоїсь міри в студіях Сходу він компенсував цю нестачу. Частково цим пояснюється емоційний тон багатьох творів А. Кримського з приводу окремих ситуацій або героїв.

А. Кримський любив Схід, любив Омара Хайяма й Гафіза, Румі й Сааді. Йому подобалися східні анекдоти, пряний східний гумор та філософські роздуми про марноту буття. Його інтригували й приваблювали суфії-дервіші, які ставали свого роду зразком самоідентифікації. С. Павличко розглянувши «Екзотичну подорож на Схід» А. Кримського, пише: «Око Кримського бачило не лише незвичайну для українського зору природу, яка йому дуже подобалася, але й перипетії політичного, релігійного, дипломатичного життя в Бейруті, й шокуючі європейця звичаї: антисанітарію, «дикі» традиції місцевого люду, «простоту» в їжі, гігієні, зокрема відправлянні природних потреб, фальш, брехливість, хитрість мешканців Бейрута, цинізм та розпусту місцевих попів і монахів та багато іншого. Найбільш відверті деталі місцевого побуту наводилися в листах до брата, а не до батька чи сестри» [45, с. 183-184]. Дослідниця стверджує, що саме орієнтальна компонента допомогла пролити світло на індивідуальну вдачу самого А. Кримського.

У листах А. Кримський часто критикував нориви та звичаї мешканців Сходу. Зокрема, у листі до Ю. Кримського він пише про

арабську їжу, до якої дуже важко звикнути звичайному європейцю: «... Но пока что это не горе, а непривычная пища. Чаю здесь нет, борща нет. Говядины здесь не едят, не любят, а едят баранину, и то в самом малом количестве. Почти вся пища растительная. ... Здесь чаю не пьют..., супа тоже нет... Несчастье для непривычного здесь и с хлебом. Такого хлеба, как у нас, здесь нет: вместо того пекут лепёшки, вроде коржей или блинов; они тягучи и неудобны» [36, с. 16-17]. Дратували А. Кримського й повне безкультур'я та негігієнічна поведінка місцевих жителів за столом: «К обеду мне сегодня приготовили прекрасный суп с вермишелью. Я собирался насладиться этим новым для меня здесь блюдом..., но оно оказалось горячим. Хозяин, врач, не доверяя мне, вложил весь свой мохнатый палец в середину моей тарелки и тогда со мной согласился. Я с трудом себя принудил после того съесть половину тарелки, да и то ел лишь из страха, что подумают, будто это блюдо мне не по вкусу и не следует его больше готовить» [36, с. 42]. А. Кримський також наголошує на жахливому соціальному становищі жителів Бейрута: «Мои хозяева – люди бедные, квартира плохая. Полы везде каменные, и мой ревматизм возобновился... Этой болезнью страдают и туземцы; простуды с ревматизмом боятся и они» [36, с. 16]. Загалом у період життя в Бейруті А. Кримський написав близько 150 листів і ще з 30 листів написав своїм колегам – вченим і письменникам в Галичину і в Росію. Ці листи за своїм жанром неоднозначні. Дослідниця С. Павличко називає їх щоденником, а також відносить їх до жанру мандрів у екзотичних країнах [45, с. 181-182].

Багато важить поетична збірка А. Кримського «Пальмове гілля. Екзотичні поезії» (1898-1908), завдяки перенесенню поетом на рідний ґрунт арабських і перських форм, органічному засвоєнню ним пам'ятки близькосхідного фольклору. Недарма І. Франко вважає його «першим піонером нашого слова на сій просторій і досі майже не ораній українським лемішем ниві східної поезії» [72, с. 188]. Крізь призму сприймання Кримського-поета своєрідно на тлі неповторної і багатой

природи Близького Сходу розкривається «діалектика душі» ліричного героя «Пальмового гілля». Колоритність пейзажів у збірці забезпечується не лише панорамністю у зображенні незвичайних краєвидів та художньою точністю в передачі деталей, відтіненні кольорів і барв, а й щедрим, раніше не відомим в українській поезії відтворенням екзотичних «пахощів» Сходу. Нового емоційного забарвлення набувають картини природи у «Пальмовому гіллі», коли автор урізноманітнює їх пейзажами і побутовими деталями України, коли майстерно переплітає у своїх поезіях близькосхідне народнопоетичне бачення з суто українським. С. Павличко пише: «На фоні дещо аморфного любовного дискурсу кінця 1890-х років – початку XX століття любовна мова А. Кримського зазвучала свіжо й оригінально [45, с. 69]. О. Пріцак стверджує, що «Пальмове гілля» Кримського-поета – це своєрідний жанр. Поодинокі його поеми і цикли – не тільки художні і не тільки філологічні переклади. Це «орієнтальне» інспіровані і крім того структурно по-«орієнтальному» відчутні перлини українського ліричного генія. «Пальмове гілля» – це також своєрідний жанр у світовій літературі [56, с. 43].

У «Пальмовому гіллі» вміщені й переклади А. Кримського, особливо з поетів сходу – Гафіза, Омара Хаяма та ін., у яких він виявив себе великим майстром художнього слова, блискучим знавцем мов. Він вперше ознайомив українського читача з кращими творами орієнтальних письменників. У листі до І. Франка А. Кримський схвильовано пише: «...тут, у Росії, мені стає аж досадно, що ніхто нічого ніяк не тямить про Схід, не знає навіть звичайних речей» [35, с. 14]. І. Франко високо оцінював А. Кримського-перекладача і завжди заохочував його до цієї праці й направляв: «Ваш Хаям надрукований, хоч вірші вміщені не всі. Що ви думаєте про Фірдоусі? Я думаю, оскільки ви сходознавець, то варто було й хоча б що-небудь перекласти з цього великого поета» [74, с. 262-263]. Окрім того, саме І. Франко радить А. Кримському доповнити переклади нарисами про життя та творчість орієнталіста та одночасно

інформує його про те, як перекладаються твори східної літератури в Західній Європі.

У «Бейрутських оповіданнях» (1897) А. Кримський перетворюється на активного спостерігача за культурно-побутовим життям Сходу, письменник намагається детально ознайомити українського читача з побутом, звичаями й життям мешканців Бейрута, цілком відмінного від українського. Лейтмотивом «Бейрутських оповідань» А. Кримського є зображення європеїзації арабських звичаїв. Як зазначає Г. Останіна, цей мотив має різні форми: думки, почуття, переживання, споглядання, поняття, але наділений однією найважливішою функцією: показати як чинники та фактори чужоземного походження впливають на розвиток інших народів; яких ідеалів потребують певні нації і як зберегти власну традиційну культуру та не втратити національне обличчя, залишитися цікавим світові. У цьому циклі оповідань мотив європеїзації становить гострий конфлікт між традиційними арабськими, французькими та російськими звичаями, у якому немає чієїсь остаточної перемоги, але й остаточного занепаду норів Бейрута також не спостерігається, бо як свідчить текст твору в них багато захисників національної культури. Такий діалог цивілізацій приводить до культурно-звичаєвого взаємозбагачення народів, відкриває нові світи читачам [43, с. 125].

Ще одним творінням у якому знаходимо східні елементи є роман А. Кримського «Андрій Лаговський» (1919). С. Павличко наполягає, що головною проблемою роману є любов і сексуальність. Дослідниця пише про те, що ті письменники, які подорожували на Схід, шукали там те, що було недосяжним для Заходу, де «орієнтальний секс» був не винятком: «... на Сході чоловіча бісексуальність нікого не дивує і не переслідується. Безліч разів Кримський прямим і непрямым чином наголошує на цьому у своїх лекціях зі східних літератур, розповідає про свої спостереження за цим феноменом у листах до брата зі Сходу» [45, с. 89]. Ми погоджуємося, що проблема любові й сексуальності в романі має місце, проте вважаємо,

що провідною проблемою все-таки є внутрішня потреба самопізнання та саморозуміння головного героя. Саме ця проблема вирішується Андрієм Лаговським під час перебування на Близькому Сході, а також за допомогою детального опрацювання східних джерел, які розкрили йому істинну природу людського життя. Для головного героя важливим є розв'язання притаманним декадентам конфлікту між «нервами» і здоров'ям, силою і слабкістю, емоційно-романтичного потягу до осіб своєї статі. Андрій Лаговський жив у світі ілюзій і не бачив цінності речей, допоки через східні твори він не усвідомив всю марність своїх внутрішніх переживань.

А. Кримський виявляє терпимість до інокультурної несхожості та своєрідності Сходу, жодного разу не вдається до їдкої іронії чи до сатири. Ліванська «арена» змагань найчастіше описується сходознавцем на рівні внутрішньо-психологічних переживань. Спогад виступає основною формою викладу інформації, де реалістичність зображуваного допомагає засвоїти арабську культуру кінця XIX ст. Тобто одним із провідних шляхів формування українського орієнталізму є довготривалий живий та безпосередній контакт А. Кримського із народами Сходу, де найважливішими виявилися готовність та бажання дослідника пізнати чужий світ. Кримський-письменник дотримується традиції введення читача у своєрідний колорит Сходу, його побуту та інших реалій. Атмосфера орієнталістики створюється ним за допомогою перекладів, пояснень та тлумачень окремих слів, словосполучень. Як справжній поліглот А. Кримський подає у своїх творах декілька мовних варіантів: грецькі, турецькі, англійські.

І. Франко визначив місце А. Кримського в українській літературі, як: «Друге таке незвичайне явище серед українців (перше – Б. Грінченко), незвичайне своєю енергією, любов'ю до України і різносторонністю знань і таланту – це А. Кримський, тепер професор арабської мови з Лазаревському інституті східних мов у Москві, філолог за фахом,

орієнталіст за покликанням, він виявив себе високоталановитим поетом, дуже оригінальним прозаїком, і якийсь час забирав голос у різних важких літературних і громадських справах у галицьких виданнях» [73, с. 515].

Отже, як висновок ми можемо сказати, що орієнтальний вектор прози XIX-XX століть яскраво відбився на творах українських митців. Орієнталізм виступив адаптацією, переосмисленням східних сюжетів, мотивів, образів тощо з метою оновлення та урізноманітнення рідної культури. А. Кримський виявився тим світочем, що зумів збагатити українську літературу кінця XIX – початку XX століття новими актуальними проблемами, поглибив традиційні форми роману.

1.3 Проза А. Кримського і декадентство

Наприкінці XIX – початку XX століття в українському літературознавстві з'являються перші спроби теоретичних узагальнень в області декадансу. У цей час публікуються статті І. Нечуя-Левицького, І. Франка, С. Єфремова, котрі містять цінні зауваження з приводу декадентських віянь в тогочасному літературному процесі. Проте, увесь цей масив зауваг характеризується термінологічною недиференційованістю, котра зберігалася до другої половини XX століття. Теоретичне осмислення декадансу представлено у працях Т. Гундорової, спробу комплексного аналізу декадентства здійснив Р. Ткаченко.

У своєму суто модерному значенні (як явище мистецтва *fin de siècle*) декадентство якнайтісніше пов'язане з ситуацією «переоцінки цінностей». У своїй дисертаційній роботі «Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі кінця XIX – початку XX століття» Р. Ткаченко стверджує, що «криза раціоналізму в кінці XIX ст. переросла у конфлікт двох світоглядних структур позитивізму і модернізму. В очікуванні модернізму декаданс заявив про себе болючою естетизацією ірраціональної стихії, трактованої у проявах злого, потворного і

аморального. Основу дисгармонійних почуттів склала амбівалентна чутливість, де світоглядний нігілізм уживався з романтичними стереотипами» [66, с. 5]. Цю думку підтримує Т. Гундорова, яка зазначає, що «криза позитивістської концепції знаменувала загалом розпад цілої світобудови, закладеної в нові часи просвітительською гуманістичною моделлю прогресу: розуму, культури, етики. Руйнування традицій, укладів, суспільних норм, звичаєвих і моральних приписів, зростання урбаністичних елементів нової психології і моралі, увага до психопатологічних явищ суспільного й артистичного життя знаходить своє вираження в декадентстві. Неоднорідний, здатний виростати в різні нові художні стилі і школи, різні ідеології, декадентський тип світовідчування відбивав передусім момент зміни ідеологічної картини світу» [17, с. 16]. Декаданс дав змогу розкритися спонтанній і підсвідомій чуттєвості, зняв обмеження, які ставили людині розум, традиція і норма. Подібний відхід від реальності і зосередження уваги на дисгармонії внутрішнього єства дозволив індивіду виявляти застиглу раніше і замкнуту в підсвідомості моральну і психічну рефлексію людини в дисгармонійному світі.

В українській літературі декадентство зароджується в межах традиційного для XIX ст. народництва («На розпутті» Б. Грінченка, «Великий в малім і малий в великім» О. Плюща, оповідання І. Липи та А. Кримського тощо). Воно занурене в критичну переоцінку національно-народного напрямку суспільно-культурного руху, який розвивається ще з часів українофільства. Певні форми й ідеали його не сприймалися вже молодими поколіннями. Декадентська чуттєвість виростала з нігілізму «гімназистів-націоналістів», а отже, декадентство торкалося переоцінки народницько-національної ідеології закладеної старшими.

Декадентство дало початок модерному історичному перевертанню ціннісного світу. Його загалом можна було б розглядати як процес легалізації модерної людини. Власне, така людина на українському ґрунті неодмінно мала з'явитися. А отже, неминуче повинен був з'явитися й

декаданс, який мав сформувати сферу її світобачення. Саме тому декадентство – цілковита закономірність в українській літературі, оскільки відбивало процес самореалізації нового покоління демократичної інтелігенції, яка входила в простір історичного, а не міфологізованого діяння.

У світогляд молодих митців вростають нові елементи, епіцентр дедалі більше зміщується вбік перенесення зовнішніх обставин на людину, провідну роль починають відігравати не розумово-раціональні сили, а емоції, почуття, тобто потенції людського серця. Творчість письменників виявила себе через «філософію серця» П. Юркевича, згідно з якою основою духовного життя є «серце» – найглибша й найпрекрасніша «безодня», що поєднується із самим творцем, і є визнанням того, що людина – це малий світ, «мікрокосм», оскільки в «сердечній глибині», «безодні» приховується все, що є в цілому світі [76, с. 10]. Думкою, що «пізнаючи себе, людина пізнає і всесвіт» [76, с. 9], українська молода інтелігенція вже не задовольняється. Вони вважають, що глибше можна пізнати лише чуттям, а умовою самопізнання для них є усамітнення, те, що Гоголь назвав «духовним монастирем». Таким чином, особистість, заглиблюючись у себе, стирає будь-які обмеження своєї свободи. «Те, що ми називаємо свідомістю, охоплює лише малу частину внутрішнього життя нашої душі... Таємними залишаються для нас ті порухи душі, результатом яких стало наше «Я» і увесь світ», – говорив Лесь Курбас [16, с. 70]. «Це глибина, це сфера «неясних відгуків душі» – те, що називаємо підсвідомістю, це сфера, в якій починається і для якої твориться мистецтво» [16, с. 68].

Нове сприйняття, переживання реальності, прийняття й ствердження своєї відчуженості, самотності у світі стає чи не основною темою у творчості письменників короткої в Україні епохи *fin de siècle*, до якої належав і А. Кримський. Аналізуючи збірку А. Кримського «Пальмове гілля» І. Франко писав, що в ній є щось «невирівняне і незгармонізоване»,

«сучасний європеець з його поглядами, натовленими нервами видніється тут скрізь як елемент дисгармонії в тім зачарованім світі. А дисгармонію вносить тому, бо дисгармонія в його душі» [72, с. 189]. Дослідниця життя і творчості А. Кримського С. Павличко наголошує на тому, що він був не письменником, в тому сенсі, що літературою аж ніяк не вичерпувалося його життя, а дослідником, професором, але саме він найглибше відчув, пережив і найсміливіше втілював у літературних формах типові європейські дискурси перелому віків – дисгармонії людської душі, її діонісійства, декадентського гедонізму, екзотичних пристрастей, саме він найдалі зазирнув у темні глибини людського «Я»... [45, с. 45-46]. Неспроможність втілити мрію в реальність породила творчу тугу, що згенерувала в свою чергу внутрішню дисгармонію, розлад думки митця. Твори, які були нав'язані не розумом, а молодечим поривом, свідченням якого були вразливість, емоційність, чутливість не сприймалися тогочасною критикою, а молодих авторів називали «декадентами», «психопатами». У «Заспіві» до «Пальмового гілля» А. Кримський написав: *Не божевілля в тім! Не ненормальність! Що з серця йде, то правда й ідеальність* [28, с. 22].

Болісний процес народження власної самоцінності (навіть на стадії неусвідомленого протесту) стає основною темою в творчості А. Кримського. Вивільняючись від тягара соціального й морального авторитаризму, герой А. Кримського виробляє адекватну модерну ментальність і виходить на сцену історичного процесу: *«Та не теля ж я, щоб мене налигували й вели навмання, куди глядя. Я людина!»* [28, с. 406] – борониться «нігіліст» Химченко. По суті така боротьба означала заперечення мотивації людської поведінки імперативами обов'язку, принципу, совісті, які так багато важили для народницького героя.

У своїй малій прозі А. Кримський відбив розпад традиційних основ народницького світогляду. Такі ідеали, як наука, просвіта, громадська справа, пошуки істини тощо, починають сприйматися, як «розумова

гімнастика» або ж сублімація сексуальності [17, с. 19]. «Старий гріховода», хоч як це парадоксально не звучало, – ідеологічний наступник народництва. Крайній егоїзм постає закономірним наслідком певної, довершеної заснованої на розумові етики, людського «Я», поставленого в ситуацію виживання, коли «альтруїзм» повертається на себе й на реальних, а не абстрактних людей. До цього веде сама природа, цілісність натури як такої. *«Я ж бо не своєю волею родивсь на світі, мене зродила природа, вона вклала в мене певні інстинкти й бажання, – то й виходить, що я смів їх заспокоювати, хоч би вони й одхилялись від норми, хоч би вони шкодили геть усьому світові»* [32, с. 230], – визнає старий гріховода. Логічним виразом боротьби інстинктів і моралі стає роздвоєння, гра, «проникнення» в душу.

Варто зазначити, що за всієї незавершеності, ескізності форми, що відчутна в оповіданнях письменника, А. Кримський все ж підривав традиційний народницький дискурс. Натуралістичні ознаки стилю, в якому емпіризм і ідеологізм зливалися, були нероздільними, внаслідок свого доведення до логічного кінця, розпадалися. Т. Гундорова стверджує, що дійсно на цьому перехідному етапі між натуралізмом і модернізмом А. Кримський хитається поміж «щирою правдою» і «суб'єктивізмом», так само як І. Франко змушений був обґрунтовувати навіть нове поняття – «об'єктивного суб'єктивізму». Декаданс власне й закріплював появу митця, який пізніше дістане почесне визнання «артиста» [17, с. 18-19].

Однією з характерних рис, притаманних персонажам А. Кримського є те, що їх почуття, дії та самоаналіз існують у різних, непомірних площинах. Вони здатні оцінювати свої вчинки навіть з моральної точки зору, проте не здатні контролювати своїх почуттів. А. Кримський відмовляється від створення образу позитивного героя, його неромантичність переходить у глибоке колупання в людських вадах і людській психіці. За словами С. Павличко у А. Кримського немає «білих» і «чорних», у нього всі герої складні, заплутані [45, с. 62]. На думку

Т. Гундорової, за «неромантизм» А. Кримського можна поставити поряд з такими його сучасниками, що дебютували значно пізніше, як Василь Стефаник чи Грицько Григоренко. Оскільки, зображуючи народне життя («Та хто-ж справді тут винен?», «Жид-погонич»), А. Кримський показує його без прикрас та ідеалізації [17, с. 19]. Він бачить аб'юзивні стосунки чоловіків щодо жінок у селянській родині, жорстокість і расизм панів по відношенню до слуг або найманих робітників. Проте, як таке сільське життя А. Кримському нецікаве, його приваблює постать інтелігента, інтелектуала, який намагається знайти своє розуміння народу і своє місце в українському суспільстві, зокрема серед селянства.

Декадентський нігілізм у прозі А. Кримського виявляється в міру того, як герої його занурюються в пустку, в ніщо, яке розгортається перед новим українським героєм, коли він починає відчувати себе не типом, а особистістю. Це ніщо постає як відсутність середовища, духовності, культури, які можуть стати місточком між його моральним і фізичним буттям. А оскільки внутрішнє мовлення героїв А. Кримського ще суто інтроспективне, то духовність прямо і безпосередньо виражається через фізіологію, через «нерви». «Хворі нерви» новітньої людини призводять до неврозу. Т. Гундорова наголошує, що невроз – загальний домінуючий стан героїв А. Кримського [17, с. 20]. З цим твердження погоджується й дослідниця С. Павличко, котра пише, що нерви Кримського стали головним стильовим і формотворчим фактором його оповідань. Молодий автор цілком спонтанно виробив невротичний, іронічний стиль, переривчастий наратив і нарешті створив героя, цілком зануреного у свої переживання, почуття, думки та нерви. Герої Кримського, як він і сам, – люди з надламаною, хворобливою психікою. Їх роздирають пристрасті. Слабкі нерви спричиняють приступи неврози чи істерії [45, с. 57]. «Я – продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина *fin de siècle*, я неврастенік» [34, с. 313] – представляється один з героїв А. Кримського. Кримський-психолог розглядає «нерви» як найбільш

суб'єктивний, егоїстичний елемент психіки. У романі «Андрій Лаговський» розгортається справжня боротьба головного героя проти власного егоїзму. Зазнавши моральної фільтрації, почуття втрачають безпосередність та імпульсивність. Звідси, за словами Р. Ткаченка бере початок опозиція, що проймає творчість А. Кримського, любов до всіх (альтруїзм) та виняткове, «нечестиве кохання» до конкретної особи («егоїзм») [66, с. 8]. Андрій Лаговський змагає під гнітом поетичної ідеалізації людей та явищ: вона повсякчас призводить до розчарування. Ідеалізація, вважає він, – прямий наслідок хворих нервів, ширше – поетичного декадансу. Дух, потрапивши в полон марної ідеалізації, множить дзеркальні егоїстичні відображення власного «Я».

У багатьох літературах невроз перетворився майже на вимогу, необхідну модерності. Невроз – частина декадансу. Особливо це стосується французької літератури, де на якийсь час «нервово» стало синонімом «естетичного». Якщо ж перенести цю тему на українську культуру, то, звичайно, неврози в ній приховані чи принаймні не такі явні. Неврозами позначені життя Лесі Українки й О. Кобилянської, І. Франка й М. Коцюбинського. Варто відзначити, що українські письменники «божеволіли» з тих самих причин, що й їхні французькі колеги. А. Кримський, чутливий до віянь свого часу, пізніше, ставши професором, не відмовлявся слухати сповіді власних студентів, таким чином тамуючи їхні неврози й депресії. В одному з листів до І. Крачковського А. Кримський напише: «Нинішній вік дуже нервовий, стражденний; людина, навіть найскритніша, томиться бажанням висловитися, знайти слухача, здатного зрозуміти її і лагідно торкнутися душі її; вона з такою втіхою слухає відповідь на розкриття струн свого серця, що в мене, далекі, нестає жорстокості відштовхнути її від себе, тим більше що я сам почуваю себе краще після того, як трапиться дуже близько бачити чужу відкриту душу...» [35, с. 440].

Отже, місце й роль декадансу як духовного феномену в процесах авторської свідомості українських письменників межі XIX-XX ст. було явищем складним і неоднозначним. Творчість молодого покоління, руйнуючи усталені канони, давала «свободу» своєму мисленню. Світоглядний песимізм, спустошеність душі, яка усвідомлює себе водночас винятковою і маргінальною, екзистенціальність поривань, надмірна чуттєвість – це те літературне поле, з якого виросла «нова реальність». Генерація *fin de siècle* явила світові декадента, або мовою того часу, героя «присмеркового» часу.

РОЗДІЛ 2

ХУДОЖНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ А. КРИМСЬКОГО В ЖАНРІ МАЛОЇ ПРОЗИ

2.1 Проблематика й поетика збірки «Повістки і ескізи з українського життя»

Літературне життя XIX – XX століття – один з найскладніших і найсуперечливіших періодів, коли загострилися всі класові протиріччя, ламалися старі поняття, відбувалися епохальні зміни в суспільстві. Помітною у цей період була і прозова творчість А. Кримського – маленька частинка великої української прози, яка розвивалася шляхом оновленого реалізму. І. Франко скаже про А. Кримського як «дуже оригінального повістяря»: «Оповідання, чи то так «Ескізи Кримського, нав'язані гарячою, подекуди аж неначе хворобливою любов'ю до України, артистично стоять невисоко: найцінніше в них – се, власне, виливи чуття і поглядів самого автора, той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту, як сльоза, незвичайно чутливу і гарячу душу» [73, с. 515]. Т. Гундорова справедливо зауважує, що А. Кримський у своїй прозі «відбив розпад традиційних основ народницького світогляду, «підривав традиційний народницький дискурс», вводячи, з одного боку, майже чисті етнографічні нотатки, а з другого – повторюючи літературні кліше, причому вони таким чином майже пародіюються, шаржуються» [17, с. 19].

Психологізація й ліризація літератури початку XX століття зумовили закономірне питання про співвідношення суб'єктивного і об'єктивного, загального та індивідуального. Для розуміння цього співвідношення в оповіданнях А. Кримського значний інтерес становлять авторські передмови до оповідань «Напутне слово до 1-го видання «Повісток та ескізів» (1895) й «Напутне слово до 5-го видання «Повісток та ескізів» (1919). Так, в передмові до 1-го видання автор з перших сторінок немов

попереджає читачів: «Те, що подається в цій збірці, писано не тепер, а буде тому вже год із п'ятеро – четверо. Після того як, закинув бетристику, щоб ніколи вже до неї не вертатися, от тільки тепер, як упорядкував я цю збірку, то якось несподівано взявсь на часинку за белетристичне перо та й написав іще одну повістку («Не порозуміються»). Та сподіваюся, це вже остання проба, більше не буде. Коли казати правду, то з мене, мабуть, і ніколи не був белетрист, та й не треба, щоб я їм був: моя вдача, моя натура – кабінетного вченого і натура моя кличе, щоб я був філологом, істориком, етнографом, одно слово чим хочете, тільки не белетристом» [33, с. 11]. А. Кримський вважав, що якщо відсутні схильності до художньої творчості, то краще на «белетристичне поле не ступати». Про свою невпевненість у письменницькому покликанні, яка не покидала його протягом усього життя, він писав і в листах до друзів, зокрема до І. Франка: «... так як Ваш суд я високо ставлю, то мені дуже важно буде почути од Вас, що Ви гадаєте про оповідання «В обіймах старшого брата», а надто про оповідання «Батьківське право» ... Будьте ласкаві, скажіть мені про них Вашу щирю думку. Я не покривлюся ніяким осудом, а тим часом Ваше слово матиме на мене великий вплив. Як Ви думаєте, чи варто мені щось самому писати, чи краще обмежитися перекладанням?» [35, с. 37].

У першій передмові А. Кримський відверто пише, що як автор, він менше за всіх знає, чи мають його «повістки» хоча б «іскорку таланту». Але одне він знає напевне: «... в основі своїй усе, що міститься в цій книжці, геть усе щира правда» [33, с. 12]. У другій передмові автор зауважує, що навіть наука не в силах зупинити його тягу до белетристики: «Бо хоч як-як я силувався згрузнути в ученій праці, але літературне тяготіння не кидало мене, навіть «проти волі» [34, с. 274].

Як відомо, прозові твори А. Кримського написані переважно в ранній період творчості, коли він ще не звільнився від «нелогічностей», які яскраво відбилися в його оповіданнях у світогляді його героїв. Малу прозу

А. Кримського в літературному процесі репрезентують дві збірки: «Повістки і ескізи з українського життя» і «Бейрутські оповідання».

Збірка А. Кримського «Повістки і ескізи з українського життя», породжена неспокійною і суперечливою дійсністю кінця XIX – початку XX століття і порушує актуальні соціально-суспільні та морально-етичні проблеми, саме тому вона є цінним документом епохи. Авторська увага і чуйність по відношенню до сучасності, велика спостережливість, властива автору збірки, його художня майстерність дали можливість розкрити неспокійну душу інтелігенції, яка пристрасно і болісно дошукувалась правди і справедливості в суспільному і політичному житті.

Умовно, оповідання збірки А. Кримського «Повістки і ескізи з українського життя» можна поділити на дві частини, котрі відбивають два етапи становлення А. Кримського як письменника, формування й удосконалення його письменницької майстерності.

Відкриває збірку і ранній етап творчості письменника оповідання «Батьківське право» у якому порушено споконвічну проблему батьків і дітей. У творі проблема розкривається констатаційними прийомами, як-от: *«Горпина знов обіллялася гіркими слізьми та й звела очі до неба»* [33, с. 3], які поступово змінюються на аналітичні: *«Звідки це виходить, що ми повинні любити та поважати батьків з тої однісінької причини, що вони батьки?»* [33, с. 4]. А. Кримський не дає зовнішнішню характеристику своїх героїв, а розкриває їх через внутрішнє мовлення – це робить інформацію викладену в оповіданні більш правдоподібною та достовірною.

В оповіданні «Перші дебюти одного радикала» помітне деяке ускладнення поетики. Основною проблемою твору є становлення характеру молодой людини. Розкривається вона через використання описово-інформативних та психоаналітичних прийомів, з допомогою яких письменник заглиблює читача в душу дитини: *«Совість мучила. Вся сьогоднішня днина докучною згадкою постала перед Петром, йому*

хотілося плакати» [33, с. 134]. Крім того, оповідання дає нам змогу простежити своєрідне науково-логічне мислення А. Кримського, його вміння бачити основні етапи процесу формування особистості з її підйомами та падіннями, зі спробами саморозуміння та самовдосконалення.

Проблема становлення характеру підлітка розкрита й у циклі прозових творів «З літопису преславних діяннів панків Присташів». Велику роль в оповіданнях цього циклу відіграють роздуми, які розкривають головні риси характеру головного героя, з'ясовують його ідеологічні погляди й переконання: *«До нинішнього дня на моїх очах була полуда, і тую полуду я був сам собі напускав. Таки бо так хіба ж суспільність, у широкому, розлогім розумінню того слова, складається тільки з... тьху!... з мужиків?! Хіба вона існує тільки задля мужиків?! Тадже ж неодмінно повинні мати право жити і другі верстви, себ-то інтелігенція»* [34, с. 161-162]. Досить влучними в оповіданнях є спостереження та самоспостереження головного героя: *«Коли я замислений, тоді я дуже інтересний, щоб не сказати просто «вродливий»»* [33, с. 230].

Проблему аб'юзивних подружніх стосунків відтворено у ще одному оповіданні «Та хто ж таки справді винен?!». За допомогою прийому автобіографічного спогаду автор підводить читача до самостійних роздумів про долю нещасливої жінки, а правдоподібність описових прийомів ще більше підсилює самоаналіз: *«... я й не стара ще, а вже немов диня, зажовкла; од повсякчасної згрижі зсушилася, така зробилася, наче колючка або скепа: чоловік геть усе здоров'я з мене вийняв»* [33, с. 65].

В оповіданні «В вагоні» А. Кримський ставить перед собою завдання показати проблему протиставлення двох типів людей: освічених, гонористих і владних проти малоосвічених, скромних і покірливих. Автор будує проблему на таких прийомах, як: роздуми, зіставлення,

спостереження, що переходять у діалоги, а ті в свою чергу в дискусії: *«Звичайно, мій розмовник не згодився зо мною і споривсь далі. Я таксамо не одступавсь од свого. Балакали ми голосно, мабуть аж надто голосно. Скількись жидків із сусідньої лави повернули до нас голови»* [34, с. 247]. Ці прийоми готують читача до подальшого глибокого розуміння психіки мислення й діяння я-оповідача. А пов'язує окремі ситуації й епізоди з життя подорожніх сталий прийом – спогад: *«З того оповідання і я, і всі хто сидів нас ближче, аж розляглися щирим сміхом»* [34, с. 250].

Другий етап прозової творчості А. Кримського відкриває оповідання *«PSYCHOPATHIA NATIONALIS. Дещо з невропатології, дещо з етнографії, дещо – так собі дещо»*, у якому порушується проблема націоналістичної психічної патології. Особливість психіки я-оповідача виявляється в постійному нудьгуванні за всім рідним та в почутті огиди до всього чужого: *«не можна заходити в стосунки з тамошніми людьми»* [33, с. 235], *«неохота якась балакати з великорусами»* [33, с. 235], *«нелюбо й болюче було мені – подивитися часом на великоруського селянина»* [33, с. 235], *«трохи був не зненавидів»* [33, с. 235]. Такий постійний хворобливий стан героя переростає у марення, тобто у психічну патологію. І лише завдяки самоаналізам та самоспостереженням головний герой знаходить вирішення головної проблеми: будь-яку психічну патологію можна вилікувати творчістю.

У наступному оповіданні *«Дивна пригода»* А. Кримський намагається розкрити внутрішній світ вченого-лінгвіста, принципи й шляхи його наукових пошуків. Саме у цьому оповіданні Кримський-психолог виявився фактично неперевершеним, оскільки він розкриває не лише способи мислення вченого, а й мотиви його наукового та просвітницького мислення, мислення людини, для якої важливіше не наукова істина, а передовсім самоствердження. Особливу роль письменник відводить самоспостереженню за власним внутрішнім світом: *«... у душі моїй заговорило придушене почуття, що хтось мене нагально кличе, хтось*

бажає притьмом побачити ...» [34, с.164]. А. Кримський через мислення персонажів доводить закономірність їх «передчувань»: несподівані переживання «трапляються попросту систематично» в житті кожної людини.

Останнє оповідання збірки «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди» вражає своєю щирістю, яка межує з відвертою психофізіологічною сповіддю «гріховоди». Старий грішник кається не стільки для того, щоб випросити прощення, скільки для того, щоб самому зрозуміти глибинні причини та умови своїх минулих дій та думок. У творі переважають самопсихоаналітичні роздуми головного героя (*«Останніми часами мене, людину вже підтоптану, серйозно почина тривожити гадка: чи не збожеволів я часом?»* [33, с. 173], *«Я, от, цілісіньке моє життя був егоїстом...»* [33, с. 174]), а також самоспостереження (*«... кров холоде од страху, а в серце неначе гостра шпичка встромлюється»* [33, с. 184]). Все це разом поступово набирає загального характеру найвідвертішої сповіді. Завдяки цьому проблемо-тематичне багатство змісту твору виглядає настільки цілісним і вагомим, твором вищою мірою мистецьким і модерним.

Отож, у ранніх оповіданнях збірки «Повістки і ескізи з українського життя» ми можемо простежити традиційне для класичної української прози кінця XIX – початку XX століття використання А. Кримським описів, констатацій, що переходять у роздуми, а також перші спроби психо- і самоаналізу героїв. На цьому етапі письменник ще не проникає в глибини людської психіки, проте зрідка спостерігаємо використання описово-інформативних прийомів із аналітичними та психоаналітичними вкрапленнями (*«Перші дебюти одного радикала», «З літопису преславних діянь панків Присташів»*), крім того вже на цьому етапі своєї творчості А. Кримський порушив проблему пристосування жінки-міщанки і збайдужіння чоловіків до родинних проблем (*«Та хто ж таки справді винен?!»*).

На другому етапі прозової творчості А. Кримський порушує складні проблеми внутрішніх станів людини навіть із фантасмагоричним змістом. Але ні автор, ні я-оповідач не можуть дати чіткої відповіді на поставлені в текстах питання, оскільки людина надзвичайно складна істота, яка не здатна до кінця пізнати навіть саму себе. Гострота і масштабність зображуваних проблем повністю захоплюють і хвилюють як читача, так і самого я-оповідача, тому що майже кожному проблему автор формулює й розв'язує як свою власну. Складною виявляється й поетика творів цього періоду: в оповіданнях переважають масштабні за розміром самоспостереження, психоаналітичні роздуми, складні й туманні самопсихоаналізи, ірраціональні марення й домисли. Помітним є вдале поєднання А. Кримським традиційних і типових систем прийомів для української прози кінця XIX століття з прийомами новітніх стилів і течій: від елементів описовості до вищих досягнень експресіонізму та сюрреалізму.

У цілому оригінальна художня спадщина А. Кримського засвідчила: творчість письменника є вагомим внеском у скарбницю української прози початку XX століття, яка розвивалася в дусі прогресивних тенденцій світового мистецтва і звісно ж досягла значних успіхів.

2.1.1 Ідейно-тематичні виміри збірки «Повістки і ескізи з українського життя»

Відомо, що чим сильніший «власний» голос, чим яскравішою є творча індивідуальність письменника, тим більшим є його внесок у мистецтво. Звичайно, А. Кримський не належав до числа письменників, які були в авангарді новаторських пошуків у літературі. Проте, прагнення сказати своє слово, нехай навіть у вічних темах, боротьба між двома підходами до пізнання світу науковим і художнім – все це забезпечило своєрідність і оригінальність його малої епіки. В оповіданнях збірки

«Повістки і ескізи з українського життя» простежується тяжіння автора до «нової» літературної школи, яка орієнтувалася, у першу чергу на поглиблення психологізації художнього відтворення життя.

Розпочинається збірка А. Кримського «Повістки і ескізи з українського життя» оповіданням «Батьківське право». У творі письменник звертається до вічної, проте завжди актуальної теми відносин батьків і дітей, нестачі гармонії, взаємоповаги і взаєморозуміння між старшими й молодшими. У творі відчуваються численні перегуки з українською прозою, котра відтворила руйнування патріархального родинного укладу і втрату спільної мови між поколіннями (повісті «Люборацькі» А. Свидницького та «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, оповідання «Дух часу» Н. Кобринської), змалювала конфліктні взаємини юної особистості в сім'ї і школі («Грицева шкільна наука», «Малий Мирон», «Schön Schreiben» І. Франка, «Каторжна», «Ксеня», «Екзамен» Б.Грінченка).

Починається твір гостроконфліктною сценою побиття куховаркою Горпиною своєї десятилітньої доньки Насті за те, що непокірна дитина відмовилася підтвердити неправдиву заяву лицемірної матері та ще якось не по-дитячому поважно запитує: *«– Чому ж, коли ви мати, я муся геть в усьому вас слухать? / – Та я ж тебе зродила на світ! Я тебе годую!»* [33, с. 2]), донька відповіла нагадуванням про батьківський обов'язок: *«Дуже я вас прохала, щоб ви мене на світ породжали! Може, воно було би й гарніш, якби що я зовсім не родилася! А самі породили, то мусите й годувати»* [33, с. 3]. За словами Горпини діти повинні в усьому слухатися батьків і бути вдячними їм, оскільки ті народили їх на світ і виховують. Проте, в уста Насті А. Кримський вкладає розуміння того, що зобов'язаними є виключно батьки перед своїми дітьми, а діти, оскільки вони непричетні до свого народження, не лише ні в чому не зобов'язані, а й не повинні в усьому підкорятися батькам, особливо, якщо ті неправі. Такі й інші міркування, спрямовані на «переоцінку цінностей», пронизують

оповідання «Батьківське право». Твір звертає увагу на етичні суперечності з першого ж епізоду, навіть починаючи з епіграфа, яким є народна приказка *«Син я твій, а розум у мене свій»*.

Образ героя оповідання «Батьківське право» Кості виступає для читача психологічно вмотивованим і достатньо переконливим. Економічно незалежний від деспотичного батька (бо отримує в гімназії стипендію), він сміливий і вільнодумний максималіст, погордливий і гострослівний аж до нахабності: не мінає жодної можливості висловити батькові та іншим старшим виховникам «ущипливу правдоньку»: *«...Він в розмову з їми вносив чималу дозу настирливості, жорстокості та зухвальства»* [33, с. 5]. Такою була реакція підліткової душі на зловживання необмеженою владою з боку дорослих. У зв'язку з цим можемо стверджувати, що етичний конфлікт в оповіданні А. Кримського має мало спільного із неповагою до батьків, насправді він виражає демонстративну незгоду молоді із патріархальною сваволею та є протестом проти життя у брехні, проти розбіжності між словом і ділом.

У цьому оповіданні й загалом у збірці «Повістки і ескізи...» чимало протиріч, побудованих на зіткненні думки і почуття, ідеалу й дійсності, права й обов'язку. Читача вражає ганебна сцена приниження батьком беззахисного молодшого сина. Пан Ручицький викликав Гната в пекарню, де оголосив йому своє рішення: *«Оцей твій дневник я переховаю і віддам тобі, аж коли ти виростеш. Тоді ти побачиш ту кручу, що над нею стояв, а я тебе з неї вирятував. Побачиш, що був кандидатом на шибеницю»* [33, с. 19]. Читач усвідомлює, що у пана Ручицького і його міщанського оточення матеріальні цінності переважають над духовними: тут вважають злочином залізти в чужий сад по груші, але виправданим – читання чужих записів і копірсання в думках іншої людини. Зніяковіла дитина, гідність якої потоптано найдорожчою досі людиною, звертається до Бога з докором у тому, що сталося між нею і батьком. Гната охоплює ненависть до батька

і, як здогадується автор-коментатор, *«може саме теперечки впало в молоду душу хлопця перше насіння безвірства...»* [33, с. 20].

В «істериках та протестах» героїв «Батьківського права» С. Павличко вбачала «класичний Едіпів комплекс» [45, с. 123]. Однак Кость ненавидить батька зовсім не тому, що, мовляв, бажає зайняти його місце у стосунках з матір'ю, як би мало впливати із психоаналітичного трактування. Юний протестант виплекав у своїй душі *«крайню, болісну ненависть»* [33, с. 5] до авторитетів через їхнє зловживання владою. *«...Своєю моральною повинністю – не любити батька [...] він несвідомо пімстився за той час, коли, дякуючи татусеві, він вважав його немало за бога...»* [33, с. 6].

Отож життєва історія пана Ручицького, батька двох синів і трьох доньок сприймається як історія занепаду родинних почуттів: любов до дітей штовхала главу сімейства до заробляння грошей, руйнуючи взаємини з дорогими людьми.

Тема, яку обрав А. Кримський для першого оповідання, була продовжена і в наступному творі «Перші дебюти одного радикала». Автор намагається розкрити непристосованість Петруся Химченка, його надмірну вразливість, що зумовлені нігілізмом і декадентською свідомістю. Стан невдоволення собою, вчинками своїх товаришів, невроз передано через характеристики Петруся другорядними персонажами: *«В тебе знервування, але чому ж воно має окошитися на твоїх товаришах?! Що ти лермонтовським Демоном або Печоріним хочеш бути?!»* [33, с. 71].

Розгубленість, перепади настрою, агресивність, емоційна невірноваженість й сентиментальність – це ті аспекти психології особистості, що їх підхоплять письменники-модерністи. Психічні реакції, як слушно зауважує Т. Гундорова, «фіксуються в оповіданнях А. Кримського через фізіологію, через натуралістичну конкретність (описи пароксизмів істерики, гризіння нігтів тощо), раптовість взаємопереходів шаленства-екстазу-садизму-депресії, перепади «то меланхолії, то негачії,

то бичування»» [17, с. 19]. Ілюстрацією хворобливого самоїдства Химченка слугує детальна авторська розповідь: *«Бували години, що з одчаю він іноді кидався до роботи з палким бажанням учитися та й учитися, та ба! Виявилася друга халепа: геть знервований, Химченко не міг працювати гаразд, не міг сконцентрувати свою думу на програмі. Йому ж здавалося, що це він або лінується, або ще гірш – од нічогонероблення від став ідіотом. Озлоблений хлопець залишав роботу та й кидався знов до сварки з цілим світом»* [33, с. 80]. Навіть подаючи милостиню бідній жінці, Химченко не довіряє вже своїм гуманним почуттям, до краю знервований, каже: *«Це я зробив тільки з принципу. А ти – товаряка»* [33, с. 88]. Ці суперечливі почуття загострюються до хворобливості й переходять в певний містицизм. У тексті є епізод, у якому Петрусеві справді під час молитви в альтанці привиджується не православний, а католицький собор: *«На скількись ментів Петрусь так і завмер. Йому було гарно. Сльози котились з очей, та він почував, що це не гіркі, а одрадісні сльози. Він забув, де він. Йому примарилося, буцімто він – на вечірні, у якомусь величному храмі, та не в православному, а католицькому, середньовіковому. Готицькі склепіння високо підносяться вгору. Орган тихо гуде якусь сумовиту, але невимовно солодку мелодію»* [33, с. 135]. Ця сцена дуже нагадує епізод з оповідання Лесі Українки «Мгновение», в якому юнак переживає момент душевного піднесення, самозречення теж у католицькому соборі. Проте такий стан виявився одномоментним, прекрасним і неповторним, коли людина прагне єднання з Богом, просвітлення, миру в душі та спокою. Момент богонатхнення, наближення до себе пережив і Петрусь Химченко. Однак це не дає йому духовної рівноваги, і нігіліст вирішує красти вишні в сусідньому садку, але теж із принципу.

Тему аб'юзивних стосунків у родині розкриває оповідання А. Кримського «Та хто ж таки справді винен?». Написане ще у 1890-х роках, воно і досі залишається актуальним. У творі описуються як фізичні,

так і психологічні знущання чоловіка над дружиною. Образ ката десятника є яскравим прикладом здичавіння тих, хто покинувши працю на землі, не знайшов собі місця на виробництві, а тому став слугою самодержавного поліцейського апарату. А. Кримський прагне знайти відповідь на питання, що закладене в самій назві твору: хто винен в горі жінки. Його важливість підкреслена приміткою до назви: *«Оповідання писано точною мовою кийцівських міщан, – з її протилітературними локалізмами та барбаризмами»* [33, с. 37]. Таким чином, автор намагається не просто відтворити місцеві говори, йому хотілося надати розповіді щирості, задушевності, котра хвилюватиме читача та наблизить його до переживань героїні. Така манера оповіді наближує оповідання А. Кримського до творів Марка Вовчка.

Творчу майстерність А. Кримського в малій прозі репрезентує цикл «З літопису преславних діянь панків Присташів», що складається з трьох оповідань – «Жид-погонич», «Сирота Захарко», «В народ!».

Оповідання А. Кримського «Жид-погонич» відрізняється від сентиментально-народницьких трактувань стереотипу «якщо жид, значить хитрий, заможний і скупий». Звертаючись до теми расизма А. Кримський, як І. Франко («До світла!»), розвінчує утверджені в суспільстві етнічні стереотипи. Фурман Ічко постає в цьому оповіданні – наївним, убогим і зневаженим: *«Потомлені, ямкуваті, позападали очі дивилися в далиню олів'яним, затого неживим поглядом; здавалося мовби жид чогось ізлякався тай навіки так завмер. Перелякано дивились і його ріденька куца борідка, що пообмерзала на морозі, і зеленкувато-земляне обличчя, і два пейсики: все було немов таке саме перелякане, як і жид»* [33, с. 21-22]. До того ж у творі звучить тема бруталного імперського насилля – пан Скальський зневажливим ставленням до безпомічної дитини, російською лайкою і безсоромним лицемірством витісняє з душі свого сина Сашка почуття співчутливості і справедливості: відтак підліток віддає перевагу власній матеріальній вигоді і комфорту, перетворюючись на гвинтик

системи суспільного насилля: «... він швидко забув про жида, а почав метикувати, якиб би то способом найкраще одурити татуся в Києві та залишити в себе хоч декотрі з тих українських книжок, що він вивіз з дому. (Панич, бачте, був трохи українофілом)» [33, с. 35].

Друге оповідання циклу – «Сирота Захарко», первісна назва якого «В обіймах старшого брата», пов'язане з розвінченням реакційної буржуазної інтелігенції і лібералізму українського панства, їхньої моралі і побуту. В центрі сюжету історія сироти Захарка, паралельно до якої ведеться розповідь про панича Присташа. Малюючи образ сироти А. Кримський вдається до власного коментаря: *«Хлопець був дотепний, кебетний; життя силувалося приголомшити, затуркати його; хлопець несвідомо протестував та своїм дитячим аналізом старався розкласти життєві умови. Хто знає, що вийшло б із нього в сприятливішій обстановці»* [33, с. 153]. В уста п'ятнадцятирічного Захарка автор вкладає весь накопичений гнів та біль завданий панами: *«Защо на світі щастя самим панами?.. Защо от наш панич гарно вдягнений, нічого не робе, їсть смачно і вволю, а мені не так? Онде бог... мишу создав своїми руками, а людей одних зробив панами, а других мугирями! Одні паніють, а такий, як я, мусить усе чисто терпіти, бо змістять і проженуть!..»* [33, с. 152]. Міркування хлопця вражають логічністю думок, наполяганням проникнути в суть соціальних суперечностей і неправд. Коли хлопець, не знайшовши кращого виходу зрівняти багатих і бідних, краде у панів кожуха, то йому перепадає і від шинкаря, який перекрадає той кожух, і від Присташихи, яка на нього заявила становому, а той бив його різками, і дістанеться від судді, який запроторить його в тюрму, де він пізнає від справжніх злодіїв «спасенну стежку» і піде шляхом Чіпки з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та І. Білика, а може, ще й гіршим.

Оповідання закінчується словами письменника, в яких розкривається його любов до отаких Захарків: *«Рідна моя Україно, розшарпаний мій краю! Коли ж тобі розвидниться? Коли вже загоріє світло правди і*

Захарові, і цій невченій пані, і цьому вченому паничеві-українолюбцеві? Коли? Коли?!...» [33, с. 171]. Його «Сирота Захарко», сильний проникненням у душу наймита-підлітка, сильний викриттям панського українофільства, залишається в межах критичного реалізму як одне з кращих оповідань кінця XIX століття.

Цікавим у названому циклі є оповідання А. Кримського «В народ!», в якому описується невдалий похід українофіла Олеся Присташа до «темних» селян задля їх просвітлення. Патріотично налаштований юнак, наслідуючи свого улюбленого літературного героя Павла Радюка з роману «Хмари» І. Нечуя-Левицького, одягає вишиванку і йде «в народ»: *«Еге-ж, треба заходити в стосунки з народом, треба мати з їм спільність, але... тільки з людом сільським!...»* [33, с. 202]. Проте, через комунікативний бар'єр головний герой не спроможний здійснити свою місію – на пропозицію послухати Шевченка, селяни відповіли, що швець їм не потрібен, і, сприйнявши панича за шахтаря чи божевільного, надавали стусанів і спустили на нього собаку: *«Побачивши, що за ним думають ізробити справжнє полювання з нагінкою, Присташ загодя кинувся на втіки й вибіг поза царину, на «Брокен». Собака, що грала очевидячки ролю якогось гірського страшила, наздогнала втікача тай дуже болючо вкусила...»* [33, с. 226]. Та Присташ не довго тужив, повернувшись із невдалої місії додому, він приймає «соломонове рішення» – залишатися українофілом, але позбутися свого демократизму: *«Я інтелігент, а по нації я Українець, – очевидячки, я повинен любити рідну мову. Очевидячки!... Але до чого-ж тут мужики? Навіщо тут мужики? Хай собі, хто хоче, пнеться витворяти мужицьку державу, а я не буду: треба бути реалістом, а не божевільним фантастом»* [33, с. 231]. У цьому оповіданні ми можемо простежити певні паралелі з романом М. Сервантеса де Сааведра «Славний лацар Дон-Кіхот Ламанчський», а також з оповіданням В. Винниченка «Малорос-європеець». Щоправда, В. Винниченко змалював не комічне «ходіння в народ», а трагедію

революційного часу: переляканий пан розстріляв весільний похід, прийнявши його за селянський бунт.

А. Кримський першим в українській літературі торнувся теми неврозів і їх впливу на свідомість людини. У своїх творах письменник за допомогою невротичного, іронічного стилю письма, демонструє цілком зануреного у свої переживання, думки й «нерви» героя. Слабкі нерви стають темою таких його оповідань, як: «Дивна пригода», «Вишивки з мемуарів одного старого гріховоди», «PSYCHOPATHIA NATIONALIS. Дещо з невропатології, дещо з етнографії, дещо – так собі дещо». Типовими для творів цієї тематики є ситуації, коли ображений батьком гімназист б'ється в істериці; панич дістає нервовий напад від свого власного тиранства; молодий репетитор переживає тяжку психологічну драму від того, що його образила мати його учня; студента душать істеричні сльози, коли він чує українську пісню на вокзалі в Курську і тому подібні. Примітним є те, що в оповіданнях А. Кримський неодноразово згадує астрійського психіатра Р. Крафт-Ебінга та його книгу «Psychopathia sexualis», в якій детально описані статеві збочення та сексуальні хвороби. Герої А. Кримського постійно звертаються до книжки, вбачаючи в своїх неврозах «щось сексуальне», наприклад, як молодий Лаговський в повісті «Не порозуміються»: *«З нервового напруження по тілі перебігла цинічна спазма. / – Це вже щось сексуальне! – сказав собі він, далі засміявсь і несподівано вдарив по струнах банальну польку...»* [33, с. 312].

Отже, завдяки новаціям здавалося б у вічних темах оповідання А. Кримського заманіфестували етичні проблеми «кінця віку», задавши тон усій подальшій прозовій творчості автора і значною мірою спричинившись до розвитку модерністської стильової течії в українській прозі кінця XIX – початку XX століть.

Духовний клімат доби з її критицизмом, переосмисленням життєвих установок та пошуком нових світоглядних орієнтирів створили передумови для виникнення мало- або зовсім нехарактерних українській

літературній традиції людських образів і конфліктів. Тенденції, що превалювали в культурі й суспільному житті XIX ст., обумовили появу у «Повістках і ескізах з українського життя» «нігілізуючих» героїв: бунтарів-підлітків з ущемленою гідністю, що піддають сумніву узвичаєні погляди та уявлення, бунтують проти життєвих стереотипів і псевдопедагогічних методів виховання, а також антигероїв-циніків, наприклад, старого «гріховоди». Душевний світ героїв художньої прози А. Кримського, що поєднують в собі пристрась до заперечення із психічною хворобою, на нашу думку, відбиває у своєрідний спосіб вікові модифікації, етапи психологічного, а також світоглядного, дозрівання людини.

2.1.2 Жанрово-стильова й композиційна природа оповідань збірки «Повістки і ескізи з українського життя»

На межі XIX-XX століть в українській літературі стало доволі поширеним явище власного жанрового визначення художнього твору. Під час переходу від реалістичної течії до модернізму, чимало письменників реалізують бажання власної творчої індивідуальності. Як стверджує дослідниця жанрових систем Н. Копистянська: «Художник стоїть перед вибором, чи йти у звичному, прокладеному руслі, чи прокладати своє, не завжди розраховуючи на розуміння сучасників» [25, с. 56].

Вагомим внеском у розширення рамок законів жанру стала мала проза І. Франка. За допомогою повісток, ескізів, етюдів, образків, митець відобразив безпосередню реальність тогочасного суспільства, окреслив безпосередній конфлікт між «красою життя» та «правдою життя». А. Кримському вдалося розгорнути межі традиційних форм і використати для своїх творів жанрове визначення повісток та ескізів. Проте, цим визначенням автор наділив не лише окремих творів, а й цілу збірку прозових оповідань «Повістки і ескізи з українського життя». Цікавим є визначення жанру повістки в інтерпретації самого А. Кримського, який зауважує, що

всі твори, які укладено у збірку, у своїй основі мають не вигадані сюжети, а правдиві історії. Свою назву А. Кримський коментує у передмові до збірки. У ній детально розглянуто певний зв'язок між сюжетними лініями творів, як стверджує сам автор, «то собі часточки з одного величезного побутового роману, який я був начеркав у літку 1890 року [33, с. 6]. Такий рішучий крок у розламі структури роману є одним із радикальних вчинків, що йдуть врозріз з усталеними нормами жанрових структур.

Особливого розгляду потребує повістка «Не порозуміються», що була написана безпосередньо перед виходом збірки, а пізніше переросла в роман «Андрій Лаговський». Манера оповіді твору найближча до усної традиції. Швидкий плин подій, розгляд суспільних настроїв тогочасного суспільства, психологічних і моральних характеристик крізь призму жартівливих сцен та розповідей дає підстави авторові вийти за межі традиційного визначення жанру повісті й окреслити цю жартівливу розповідь, що ґрунтується на реальних подіях, повісткою. Наприклад, він продемонстрував своє ставлення до головного героя повістки, окреслюючи його психологічний стан: *«Андрій – людина гістерична: кожнісінької хвилини зугарен він утнути таку штуку, що й ніхто не вгадає чогось такого. Тепер у нас 1894 рік а що буде, приміром, 1895 року, знає сам Бог. Я ж думаю, що Андрій колись або повіситься, або увірує в Бога тай піде в ченці»* [33, с. 332]. Таке завершення твору створює ефект недомовленості. Пророкуючи майбутнє головному героєві цієї повістки, А. Кримський ніби дає можливість зрозуміти, що згодом вона переросте в роман «Андрій Лаговський», автобіографізм якого прочитується наскрізно. На відміну від повісток «В народ!» та «Psychopathia nationalis», яким автор у передмові приписував чіткі риси власного досвіду, твір «Не порозуміються» не має такого чіткого опису.

Цікавою є спроба А. Кримського в жанрі оповідання-стилізації із яскраво виразною розмовною манерою. «Та хто ж таки справді винен?!» лексикою, стилістикою, інтонаційно-синтаксичною побудовою у цьому

творі автор імітує усну оповідь або усномовну манеру письма, що видно з підзаголовка *«Із життя міщан на Київщині»*. Докладні діалоги, внутрішні монологи міщанки Марійки наближені до оповідної манери героїнь Марка Вовчка: *«Мої тато померли ще тоді, як я була зовсім мацісінька. А я в їх була одиначка. Спершу я жила з мамою, а там мало не з десятиох год пішла на службу до панів у нашій же таки Звенигородці. Значця, з пуп'янка почала служити»* [33, с. 37].

Автор майстерно тримає читача в постійній напрузі, адже Марійка розповідає про свою непримиренну боротьбу з чоловіком за зароблені нею гроші. Твір сприймається як незавершений, адже розв'язка як сюжетний елемент відсутня. Інтрига відкрита, а останні фрази Марійки ставлять під сумнів усе раніше нею сказане: *«Суд одбудуватиметься вавтра. Тим часом я переховуюся в однієї тутешньої жидівки... Нічого, мабуть, не вийде з того позва! Запевне, я вже нічогосінько не забуду вавтра розказати, аби під'їсти свого ката: додам навіть такого, чого ніколи й не було! А якщо, бува, мене на суді покривдять – то я піду собі світ за очі. За блиндаря стану лірачів водитиму – тільки геть, геть з цього-о пекла!»* [33, с. 66].

У циклі оповідань «З літопису преславних діяннів панків Присташів» А. Кримський використовує інший прийом – «чистої драми». На це вказує манера викладу: *«Зима. Вуличка невеликого повітового міста Звенигородки на Київщині, далеко од залізниці. Перед провінціальним одноповерховим будинком пана Присташа стоїть жидівська балагула, запряжена двома коняками... Ця балагула – широкі санки, з височеньким передком, з будкою для пасажирів... Балагула обшарпана, обідрана, видно, що попоїздила чимало»* [33, с. 21]. Подібні розповіді раз у раз з'являються в тексті, нагадуючи сценічні ремарки й надаючи оповіданню ефекту виразності, який могла б йому створити гра на сцені. Оригінальним у цьому циклі є оповідання «Сирота Захарко». Малюючи образ сироти Захарки, А. Кримський розкриває процес зародження і формування

почуття власної гідності в душі селянського хлопчика. Глибоко іронічна характеристика панського світу подається у творі через призму сприйняття селянського хлопчика. Подібне спостерігається в оповіданні О. Пчілки «Збентежена вечерея». Як вже говорилося раніше, Захаркові, А. Кримський протиставляє панича Олесья Присташа. Молодий Присташ «нещодавно почув себе українофілом» і займався етнографією, хоча й не знав як слід ні української мови, ні української пісні, ні українського життя. Українофільство й фольклористика були для нього модою, яку слід наслідувати. Після відвідування концерту хору Лисенка «сентементальний» Олесь раптово зрозумів, що всім своїм серцем любить мову того народу, який вміє складати «такі чудові пісні». Однак любов ця проявляється дуже специфічно: він захоплюється українською піснею і б'є наймита в обличчя, йде «в народ», але згодом лає і його. Коли ж за провини мати карає різками наймита Захара, Олесеві до цього байдуже, аби він не чув криків, бо *«всеньку взавтрашню днину нерви будуть не в порядку!»* [33, с. 167]. «Чудове, сентиментальне» серце мовчало і тоді, коли бідний Іцко просив власні зароблені гроші: *«Олександрову голову клопотала тепер багато важніша справа: як переховати від батька свої демократичні книжки? Де вже тут було юному демократові згадувати за якогось поганого жидюгана з його пархатим жидеям, що конає»* [33, с. 36]. У цьому оповіданні А. Кримський зумів поєднати два типи розповіді, надаючи творові достовірності, передаючи всю настроєву палітру персонажів. У творі «З літопису преславних діянь панків Присташів» помітним є артистизм письменника, бо він викладає події ніби відсторонено й водночас керує художнім світом.

Для природного відтворення хвилювань душі, нервових зривів, візій тощо найкраще підходила стильова манера «потoku свідомості», яку вперше в українській літературі застосував І. Франко ще у своєму ранньому оповіданні «Ріпник» (1877), пізніше – А. Кримський у своєму оповіданні «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди», а на початку

XX століття її було доведено до мистецької завершеності у новелах М. Коцюбинського «Невідомий» (1907), М. Хвильового «Я (Романтика)» (1924) та інших прозаїків. У творі «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди» А. Кримського «потік свідомості» впливає в мемуарних / щоденникових записах. Наприклад, коли відбувається процес записування нападу істерики, що охоплює автора записок: *«Мені здається, що серце моє спиняється, я завмираю, в грудях схопило... Боже! Боже!!! Ісповідую Тобі, Господу Богу моєму і Творцу вся моя прегрішенія. Змилуйся, добрий Боже! Змилуйся! / А-у-у-у-у! Вий, проквляй, старий вовчище, клацай зубами, жери всіх очима!... / А-у-у-у-у!... Ах, знов наближається пароксизм гістерики. Помилуй мя, Боже, по великій милості Твоїй... Miserere mei, Deus...»* [33, с. 198].

Загалом можна стверджувати, що процес диференціації та синтезу жанрових моделей, спричинений авторською свідомістю та бажанням прояву творчої індивідуальності, є невід'ємною ознакою літературного процесу кінця XIX – початку XX століть. Поруч із усталеними жанровими формами, виростають нові модифіковані молодими авторами, що є визначальним явищем українського письменства в період переходу від реалізму до модернізму.

На межі епох реалізація авторської інтенції спричинювалась глибинними переживаннями особливих тем, які зокрема були до болю близькими А. Кримському – глибоко психологічні проблеми людини, тиранія над юною особистістю, що впливає на розвиток усього подальшого життя, насичують повістки письменника. І хоча ні один твір не означений термінами, що винесені в заголовок книжки – ні «повісткою», ані «ескізом», до першого типу тяжіють більші за обсягом твори («Перші дебюти одного радикала», «Psychopathia nationalis», «Не порозуміються»), а також тексти із послідовною розлогою фабулою («Та хто ж таки справді винен?!», «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди»). Решта творів більше тяжіють до ескізів (образка, нарису чи шкіцу) – їм властивий

сценічний спосіб побудови епізодів, в основі яких конфліктно напружені діалоги й монологи, що межують з короткими авторськими оповідями, екскурсами в передісторію та коментарями.

2.2 «Бейрутські оповідання» А. Кримського: проблематика, образи

Рішучий вихід української прози початку XX століття за рідні етнографічні кордони, звернення письменників до показу життя та побуту інших країн і народів або до окремих куточків України, де життя людей, традиції та мова відрізняються від загальноукраїнських, є одним із способів розширення тематичних горизонтів. Ця проблема знайшла своє втілення у творчості багатьох українських письменників. Це І. Франко з власними перекладами арабських казок та індійського епосу; О. Кобилянська з повістю «У неділю зранку зілля копала», з розповідями про життя гуцулів; Л. Мартович, М. Черемшина, М. Коцюбинський з чудовими, пронизаними національним духом творами про життя молдаван, кримських татар, закарпатських українців. А. Кримському належать не лише поетичні, а й прозові твори, що наближають Близький Схід до України. Саме його твори з інонаціональними мотивами посіли чільне місце в літературному процесі кінця XIX – початку XX століття.

Так, О. Бабишін у праці «Агатангел Кримський» [1] називає його «Бейрутські оповідання» «історичними» та «етнографічними літературними документами» кінця XIX століття. Дослідник говорить про те, що саме ці оповідання чи не вперше відкрили українському читачеві особливості життя народів Блitzького Сходу. М. Веркалець [8] називає А. Кримського знавцем культури мусульманського Сходу, а його «Бейрутські оповідання» «яскравою орієнтальною сторінкою». Науковець зазначає, що А. Кримський у цих оповіданнях використав цілий арсенал фольклорних засобів, які чітко передають місцеві діалекти тодішньої Сирії.

Вчений наголошує, що перш за все письменника цікавили і «...взаємини між культурами – східною та європейською», і навіть суміш «... різних культурних впливів – мусульманських, грецьких і французьких, якими пройняте життя арабів-християн» [8, с. 19].

С. Павличко стверджує, що «східний досвід був не лише інтелектуальним, але й екзистенційним досвідом. І хоча на сході Кримський жив лише два роки, він постійно переносився туди уявою – і не тільки в Сирію та Ліван, де провів ці два роки, а в ті країни та епохи, які досліджував. Схід, зокрема східна поезія і література, виявилися тим простором свободи, якої так бракувало Кримському в його реальному житті. До якоїсь міри в студіях Сходу Кримський компенсував цю нестачу. Частково цим пояснюється емоційний тон багатьох пасажів Кримського з приводу окремих ситуацій чи героїв» [45, с. 168].

«Бейрутські оповідання» складаються з двох тематично цілісних циклів: «Растлініє нравів» і «Соломониця, або Соломон у спідниці». Оригінальність назв циклу А. Кримський пояснює так: «Розтління нравів – це я так придумав переложити один дуже архаїчний вираз, якого сучасний араб не розуміє. В моїй повісті мені декілька разів довелося мати діло з церковно-письменською арабською мовою, – то я щоб краще підчеркнути архаїчність мови у декотрих персонажів повістки, вкладаю їм в уста наші церковно-слов'янські слова, тимчасом як інші люди в повісті говорять чисто по-українськи, себто по-народному-арабському» [28, с. 282].

За словами Н. Поляруш «Кримський, глибоко вивчивши життя сирійців в переломний період, зміг відобразити картину суспільної трансформації в художніх творах, створивши при цьому переконливі образи [54, с. 118]. Майстерне поєднання науково-нарисового і белетристичного начал дало змогу А. Кримському порушити деякі соціально-економічні і політичні питання в доступній формі.

У циклі «Растлініє нравів» письменник із притаманною йому іронією піддає гострій критиці колоніальну політику Франції. Цикл розпочинається невеликим оповіданням «Іменинник», що складається з чотирьох розділів.

Уже на початку оповідання автор відзначає особливості навчання в бейрутських школах кінця XIX – початку XX століття: *«Єсть у них школи – найкращі на цілу Сирію; так до тих своїх шкіл вони залюбки приймають і дітей православного арабського люду; сподіваються, чи не можна буде своєю наукою прихилити їх до католицизму або хоч на унію повернути»* [28, с. 528]. Себто почали з'являтися такі навчальні заклади, що руйнували систему арабських вірувань, сутність їх менталітету: *«... вчитимуть вони православних дітей цілий тиждень спокійненько, а надійде субота – підуть діти із своїми православними батьками до своєї православної церкви на вечерню, а далі, другого дня, підуть знов до своєї церкви на одправу недільну – от вам разом і пропаде геть уся «незла, тиха» праця єзуїтська, що непомітно була велася над дитячою душею цілий тиждень»* [28, с. 528].

Зазнала змін і педагогічно-виховна система вчителів: *«Завели вони порядок у своїй школі, щоб у суботу була наука й по обіді та й аж до заходу сонця; як прийдуть діти до школи в суботу зрана, так уже й до вечора через науку не вертаються додому, а тим часом православна вечерня одійде»* [28, с. 528].

Далі А. Кримський знайомить читача з системою звичаїв бейрутських християн: *«... всі хазяйки в Бейруті перуть білизну в п'ятницю: на суботу воно буде готове – от на неділю й надіти можна свіженьке-чистеньке. Та Гедійїха добре бачила, що таку велику купу вона не впорає за один день; і надумалася вона – частину того шмаття впорати ще в четвер ...»* [28, с. 529-530]. Він детально описує процес прання бейрутян: *«Звичайним хазяйським звичаєм взяла вона двоє величезних баняків, напхала їх чорною білизною, наляла водою і, як водиться, поставила баняки на велику-превелику глиняну жаровню (печей*

у Сирії нема), щоб вода закипіла та й увесь бруд щоб із білизни випаривсь ...» [28, с. 530].

Порівнюючи арабські та європейські звичаї, автор подає опис арабської кухні: *«Нема там печі, немає грубки ... Коли треба спекти хліби (хобзет) або пиріжки (фтааїр, ажін б-лахм) або якусь кращу, ніж звичайно, печеню з м'яса або що, то не те єсть фөрни, себто громадські пекарні або булочні, з великими пічми, туди й несуть те, що треба ... Арабські господині так звикли до цього порядку, що не добачають жодної мороки в тім, щоб носитися з сирим тістом геть з хати»* [28, с. 533].

Конкретизуються й етикетні особливості трапези: *«... без стільців, сидючи на широкім килимі ... без тарілок і без вилок, руками ...»* [28, с. 538]. А. Кримського вражає така безкультурність: *«Може, хто питає: а кістки або плівки з м'яса – куди ж їх дівати? Куди їх скидати, коли тарілки перед собою нема? А! Все те, що обсмоктано або обгризено, треба знов класти на ту саму спільну миску, де лежить усе м'ясо»* [28, с. 538].

На прикладі сім'ї бейрутського лікаря-аматора Гедіє письменник знайомить читача з побутом, звичками, домашніми умовами сирійців, розповідає про виховання дітей в їх сім'ях. І хоча в оповіді про єзуїтів А. Кримський використовує іронічні нотки, проте, описуючи, як живуть, одягаються, їдять, лаються, плачуть бейрутяни письменник послуговується легким гумором. Відомо, що окремі письменники, захоплюючись мовним екзотизмом, часто зловживають ним, А. Кримський вводить екзотику в свої твори з певним художнім тактом.

У творах М. Коцюбинського про молдавське, татарське та гуцульське життя іншомовні елементи освоєні лексично і синтаксично. В. Стефаник, М. Черемшина вважають за необхідне точно відобразити мову, звичаї покуттян. Що ж до А. Кримського, в особі якого поєдналися учений та письменник, який прагне до найдрібніших подробиць пояснити кожне слово, деталі, звичаї, прислів'я або приказку, майстерно

використану ним для повної психологічної характеристики героїв, для глибшого розкриття їх життя та побуту.

В оповіданні «Шейх Жяммель» письменник концентрує увагу читача на з'ясуванні питання про ставлення бейрутян до присутності іноземного капіталу на Близькому Сході. Цікавою є композиція цієї розповіді, підпорядкована ідейному задуму автора. Об'єднавши представників середніх, заможних прошарків, письменник крізь призму їх сприйняття показує відношення до подій в країні. При цьому автор вдало користується технікою акцентів і широкого підтексту, відображаючи, таким чином, складну картину соціально-економічних і суспільно-політичних відносин в регіоні. Поглядам бейрутян різної політичної орієнтації, але однакових за своїм сприйняттям світу, А. Кримський протиставляє погляди гостя шейха Жяммеля. Політичний ідеал Жяммеля – сильна влада монарха. Підтримує його православний піп Дументій. Дещо відмінних поглядів дотримується господар будинку доктор Гедіє: після краху Османської імперії Сирія потрапляє під вплив Франції, а тому необхідно вчити дітей французької мови. В уста Гедієє автор вкладає прислів'я, приказки, які глибоко розкривають його ідеологію: *«Коли до собаки діло маєш, то й собаку прихильно привітаєш: добридень, паночку»* [28, с.547], *«Чиєї руки вкусити не можеш, цілуй її та й благай бога, щоб усохла»* [28, с.549].

У кімнаті поруч зібралася молодь. Вона чує розмови старших, які викликають у них сміх: деспотизм реакціонера Жяммеля, безпринципність Гедієє, тупість попа Дументія, якого вони називають старою руїною. З тексту твору А. Кримський дає зрозуміти, що саме за молоддю майбутнє, вона відкрито висловлює своє ставлення і до колонізаторів, і до реакціонерів типу Жяммеля, якому весь бейрутський побут здається «растлінням нравів». Саме молоді, на думку автора, в умовах пробудження національної свідомості є властивим засвоєння європейської культури, що має привернути увагу і до національної культурної спадщини.

Кульмінація протистояння між арабськими та європейськими звичаями відбувається в наступному оповіданні «Балльо». Герої цього твору – найбагатші люди Бейрута. Закордонні мода та звичаї сприймалися перш за все багатими бейрутянами. Саме тому А. Кримський наводить читачеві яскравий приклад діалогізованого обміну жіночими плітками, у котрих розкриває гостроту протистояння звичаїв різних народів. Ми можемо простежити це на різних рівнях: від одягу: (*«На ній була червона сукня з білими кружевами, з білою гарнітурою, під останню моду»* [28, с. 566]) до протистоянь поколінь і релігійних обрядів (*«Хочете, підемо цієї неділі до церкви святого Юрія? Ізабеллу в її новітній сукні ми там напевне побачимо...»* [28, с. 567]). Шейх Жяммель, коли побачив на балу декольтованих жінок та «розпусні» рухи танцюристів, одразу почав молитися: *«О, господи боже! За що ти нас покинув!!»* [28, с. 572]. Коли молитва не допомогла, став згадувати колишні арабські звичаї й порівнювати їх з новими у формі звернення до всіх присутніх: *«Передше ваші матері, жінки й дочки ходили, закутуючи лице своє, щоб нічий погляд не впав на них. Тепер вони перед чужими людьми одгорнули запону не тільки од обличчя свого, ба й од грудей!..»* [28, с. 572]. Шейха обурило розпусність позицій тіл танцюристів, окрім того, у нього ще й виникло подивування щодо поведінки батьків: *«А що в вас оце зараз продіється? Що це за танець? Чоловік байдужно дивиться, як його напівголу жінку привселюдно пригортає хтось другий! Батьки не стидуються, що їхні невинні дівчата падають в стидкі обійми кожному парубкові <...> Де я? В чесній господі чи в домі гріха?!»* [28, с. 573].

Шейх робить спробу нагадати громаді про морально-звичаєві арабські принципи з метою повернути їх на шлях істинний: *«Чи ви не знаєте, що до замужньої жінки не сміє доторкнутися чужий чоловік ніколи-ніколи, а до дівчини – тоді тільки, як церква поблагословить їх зватися мужем і женою? А що в вас оце зараз продіється?»* [28, с. 573]. Урешті-решт шейх

проклинає європеїзацію з її новими звичаями: *«Прокляття на єзуїтів, що навчили вас мерзоти вавілонської!.. О, растлініє нравів!»* [28, с. 573]. Автор ніби намагається сказати, що старе відмирає, а нове тільки починає народжуватися.

Другий цикл творів А. Кримський назвав «Соломониця, або Соломон в спідниці», і звучить він знову іронічно: премудрим Соломоном або Соломоницею називає російська вчителька Катерина Іванівна начальницю школи Лябібі, абсолютно далеку від педагогіки.

В оповіданні змальовано життя православного бейрутського дівочого інституту, заснованого «Императорским православным палестинским обществом», а також процес освіти і навчання у Бейруті. Справжньою екзотикою для тодішнього життя арабів є той факт, що жінка не лише мала право на власний «голос», а могла займати чільне місце у суспільстві, керувати навчальним закладом: *«Начальницею зісталася Лябібе ..., а шкільною патронесою дісталася пані Амелія Сюрсочиха»* [28, с. 577]. В першу чергу дивувало європейця ставлення батьків до навчання їх дітей: *«... тутешнім батькам байдуже до якихсь там програм шкільних ...»* [28, с. 579]. З усталеними архетипами навчання бейрутської школи спробували боротися російські вчителі, намагаючись увести нові закони, щоб дозволяли батьками частіше бачити своїх дітей, але їх російська практика на цьому ґрунті не прислужилася: *«Натупається людина коло своєї праці за тиждень, радніша хоч у неділю мати собі спокій, а тут – на тобі!...»* [28, с. 581]; *«Бо не можна ж прийти до дитини з порожніми руками: треба й гостинця принести – яблучко там, чи винограду чи пиріжків, цукерків або чого. То все те – хіба не гроші?..»* [28, с. 582].

Як і в попередніх творах, А. Кримський і тут виявляє майстерну письменницьку орієнтацію в підборі влучних висловів з метою глибокої характеристики іншомовних народів, вдало помічає деталі побуту. Пустопорожність фрази однієї з героїнь автор переконливо розкриває арабським прислів'ям: *«Язик у неї був на двадцять чотири метелики»* [28,

с. 581]. Пихатість, зарозумілість, зневагу до Лябібі вдало передано фольклорним виразом: *«Її обличчя не засміялося б навіть на тепленький свіжий хлібець»* [28, с. 583]. Нездатність пані Сюрсок в рішенні педагогічних питань дотепно розкриває арабське прислів'я: *«Хто схоче людей розсудити, тому доведеться повіситись»* [28, с. 586]. Іноді Кримський поряд з арабськими прислів'ями використовує аналогічні українські: *«Гомін був наче в жидівській школі, як кажуть українці, або «наче в лазні, де раптом води не стало», як каже арабське прислів'я»* [28, с. 582].

Найперше, що є помітним у циклі «Бейрутські оповідання» А. Кримського, це те, що автор майже постійно подає два, а то й більше писемних мовних варіантів: український і арабський, іноді – інші слов'янські чи французькі відповідники (*«...шеба́т – то по-нашому февраль, або лютий...»* [28, с. 529]; *«... діти ... сідають до вивчення devoir'ів ...»* [28, с. 529]). Окрім того, А. Кримський створює атмосферу арабістики ще й за допомогою перекладів, пояснень та тлумачень окремих слів, словосполучень і цілих речень: *«Йі́ хриб бе́йтак – значить: «бодай твоя хата завалилася!»* [28, с. 535]; *«Ет кади ль-ула́д шя́нак ха́лю! (Хто захоче дітей розсудити, тому просто треба повіситися!)»* [28, с. 541] тощо. Це сприяє створенню порівняльних характеристик персонажів різних національностей (*«... „лсе́на б'арбаа у ашрі́н фра́ши» (язик у неї на двадцять чотири метелики)»* [28, с. 581]) чи ситуації (*«... «Фейн-ма́ бті́ шлях ель-ло́га ль-франсáві́ йє, бті́ жі ва'фи» (Французьку мову хоч би куди ти кинув – вона знов стає перед тобою стійма)»* [28, с. 548]).

А. Кримський часто використовує арабські назви предметів, що відразу надає оповіді більшого колориту, поглиблює характеристику героїв, вводить нас в міський побут. Письменник добре знається на арабських звичаях і старається познайомити з ними читачів. Маємо детальну інсценізацію вітальних звичаїв арабів у формі перекладів та уточнень: *«Нига́рик саї́д, йä Öмм-Никúльа! (День твій щасливий, Миколина*

мати!) ... Нгâрак мбâрак!» (Се значило: «Де твій благословенний!») [28, с. 541]. Цей звичай свідчить не лише про національний мовно-манірний етикет, а й про специфіку людського мислення, яке спирається на пошанне ставлення до батьків: *«Та в арабів велике щастя і честь – батькувати. Тим то відколи чоловікові народиться старший син, усі забувають батькове справжнє ймення та й не звать його вже інакше, як «батько» (абу), додаючи до того «абу» синове ймення»* [28, с. 545]. Глибоким знанням інонаціональних звичаїв, побуту, ігор, танців відзначаються й твори М. Коцюбинського молдавського циклу. Зокрема, в творі «Для загального добра» також наводиться зразок вітання у молдаван.

Героїв «Бейрутських оповідань» А. Кримський окреслює побіжно, без деталізації, без цілісної портретної характеристики, яка була характерною для української літератури початку ХХ століття. Замість детального опису зовнішності героїв наводяться окремі характерні деталі. Яскраво це було виражено в творах В. Стефаника, М. Черемшини. А. Кримський виніс з Арабського Сходу, як і М. Коцюбинський з Криму і Молдавії, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина, О. Мартович із західноукраїнських земель, не екзотичні образи, сцени, а теми, які давали можливість торкнутись злободенних суспільних проблем.

У статті «З останніх десятиліть ХІХ ст.» І. Франко писав: «...Коцюбинський далеко не етнограф-обсерватор. Він наскрізь сучасна людина, пронизана високими гуманними почуттями і ясным поглядом на життя» [71, с. 121]. Це можна без перебільшення сказати про автора «Бейрутських оповідань». А. Кримський виступає як прекрасний знавець життя, побуту, психології арабів. Як і М. Черемшина, він уважний до побутових деталей, до найтонших нюансів мови, до етнографічних подробиць.

Глибока спостережливість А. Кримського, наукове дослідження історії та культури арабського народу дали можливість створити художньо переконливі образи. Для «Бейрутських оповідань» властивим є як надто

докладний опис побуту, звичаїв, життя народів. Іноді це призводило до зниження художнього рівня творів. Таку докладність у А. Кримського можемо пояснити його різнобічністю інтересів, а також глибоких знань, якими просто необхідно було поділитися з іншими людьми, відкрити їм таємниці арабського світу. Однак варто віддати належне проникливій спостережливості А. Кримського по відношенню до життя близькосхідних народів, наукових зацікавлень, вмінню створити окремі художньо переконливі образи сирійців – лікаря Гедіє, шейха Жяммеля та ін.

«Бейрутські оповідання» – це важливий історичний та етнографічний документ, яскравий приклад зростання інтелектуального рівня української літератури початку XX століття.

РОЗДІЛ 3

РОМАН А. КРИМСЬКОГО «АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ» ЯК «ІСТОРІЯ ХВОРОБИ»

3.1 Інтелектуалізм роману А. Кримського «Андрій Лаговський»

Про феномен інтелектуалізму в літературі почали говорити не так давно (одним з перших термін «інтелектуальний роман» ужив Т. Манн у 1924 році в есе «Про вчення Шпенглера»). Процес інтелектуалізації літератури розпочався із взаємодії філософії й літератури, що призвело до посилення концептуального начала в свідомості письменників та висловлення їхніх ідей у художньому творі. За спостереженням літературознавця В. Бікульчюса в інтелектуальній прозі спостерігаємо «випробування ідеї чи ідей», і персонажі як носії певних концепцій часто перетворюються на маріонеток, що рухаються разом із ідеєю, ілюструючи її, стають персонажами-персоніфікаціями певної системи поглядів або окремої тези [2, с. 10-11]. Через те, продовжує дослідник, сюжет такого художнього твору позначений певною схематичністю, здатністю, іноді надмірною «ілюстративністю». С. Павличко називає інтелектуальні романи «романами-дискусіями», де монологів і сентенцій на філософські й літературні теми більше за дію, й виділяє такі їх специфічні риси, як: «широке застосування алюзій, підтекстів, відкритих і прихованих цитат, явної і замаскованої полеміки з письменниками, істориками, філософами минулого і сучасності, від чого текст іноді може нагадувати науковий трактат чи ребус» [45, с. 5]. Окрім аналітизму інтелектуальної прози, для неї, на думку вченої, притаманне тяжіння до відповідних жанроформ: притчі, параболи, медитації, філософського діалогу-диспуту, філософського роману, антиутопії, драми ідей тощо [45, с. 5].

У другій половині XIX – початку XX століття в українській літературі з'явилося чимало творів з життя інтелігенції (І. Нечуя-

Левицького, Панаса Мирного, Олени Пчілки, Б. Грінченка, І. Франка, М. Яцкова), у яких широко полемізувалися проблеми життя людей інтелектуальної праці, їх духовного покликання, їх місця і призначення в суспільстві. На думку дослідника Ю. Горблянського саме посилена увага до інтелектуальної та емоційної сутності людини та поглиблення психоаналізу типажу, насичення твору не так учинками, діями героїв, як почуттями, роздумами, діалогами-дискусіями, «ідеологічно-духовними» конфліктами, як наслідок призвело до інтелектуалізації, посилило аналітизм і філософізм української прози межі століть [12, с. 690].

Своєрідним колоритом на тлі сучасників вирізняється художня проза інтелектуала-вченого А. Кримського, зокрема його роман «Андрій Лаговський».

Роман «Андрій Лаговський» – це історія розвитку молодого людини від двадцяти з хвостиком років (Лаговський тоді був студентом-математиком) до майже тридцяти, коли Лаговський став визнаним поетом і знаменитим професором Московського університету, своєрідне художнє «психоаналітичне дослідження» внутрішнього світу інтелектуала і його взаємин зі світом. За специфікою розвитку сюжету, художньою структурою «Андрій Лаговський» нагадує «роман виховання». На таку думку наштовхують, зокрема, прикінцеві розділи четвертої частини твору, у яких центральний персонаж Андрій Лаговський після численних життєвих злетів і падінь – «плодами незрілості», наслідками неадекватного, «ідеалістичного» сприйняття життя, а також після скрупульозного аналізу – «вівісекції» – своєї душі, своїх учинків, думок і слів робить висновок: треба любити людей такими, якими вони є – *«спокійною прихильністю, без експансивностей, без непотрібного ідеалізування, без ходульних страстей, без драматизування своїх відносин, без давнішого копирсання в усіх відтінках тих відносин»* [29, с. 304]. У фіналі сюжету, після глибокої аскези, відсторонення від світу людей, часу болючих роздумів над життям, пошуків істини буття, професор Андрій

Лаговський спостеріг за собою дивну критичність у ставленні до людей і світу. «*Мабуть, чи не постарівсь я душею?*» – запитує він себе, вперше провідавши після тривалого розриву генеральську сім'ю. Тобто відкрив для себе нову грань своєї натури – зрілість (він збагнув, що «*попросту виріс теперечки з дитини на дорослу людину*») [29, с. 287]. У романі неважко навіть простежити своєрідну біографічну канву розвитку подій.

Як слушно зауважує Ю. Горблянський, пластичність жанроформи роману виховання дала змогу А. Кримському підійти по-новаторськи до традицій суцільності наративної структури прозового тексту в українській літературі. У романі «Андрій Лаговський» автор зосереджує свою увагу насамперед на відтворенні внутрішнього, духовного світу інтелектуала, портретує душу, – спочатку студента, а далі професора математики, талановитого поета, поліглота, ерудита, знавця європейських та східних мов і культур [12, с. 692].

«Андрій Лаговський» загалом справляє враження еклектичної структури, що поєднала в собі стилістику старої повістярської школи з елементами новітньої техніки письма (зрештою, твір і написаний на грані літературних епох – у 1894–1904 роках). Але в романі не так важливі окремі архаїзми чи неологізми, як, насамперед, скрупульозно виписаний характер, світосприйняття і спосіб мислення героя-інтелектуала Андрія Лаговського, що кардинально оновлює художню структуру тексту. Без зайвих застережень, як ніхто з українських авторів до нього, А. Кримський уводить у текст роману різноманітні інтелектуальні ремінісценції, алюзії, «історичні довідки», філологічні та історіософські аналітичні роздуми та діалоги героїв, не хетує безпосередніми цитуваннями поезій і висловлювань видатних людей минулого та сучасності українською мовою та в оригіналі (старо- та новогрецькою, кримськотатарською, турецькою, німецькою, англійською, французькою, російською мовами). Усе, що може додати бодай найдрібніший штрих до «інтелектуального портрету» Андрія Лаговського та інших персонажів, стає характеротворчим і стилістичним

засобом. До А. Кримського в українській літературі до прийому інтелектуалістичного насичення тексту алюзіями та цитаціями вдавалися дуже рідко і то не з характеротворчою метою (О. Кобилянська, М. Яцков). Найчастіше в текстах українських письменників спостерігаємо цитати українських народних пісень, інколи авторські тексти чи алюзії на них.

Окрім того, у романі А. Кримського скрізь, де присутній центральний герой, Андрій Лаговський, панує атмосфера дискусії, суперечок, інтелектуального неспокою, ерудитних вправ (численні порівняльні аналізи національних картин світу і національних характерів, звуків різних мов, літературних стилів, зокрема декадентизму (сцена складання пародійної *«амеопи без музору»* – *«поєми без розуму»* – *«Діаррея»* [29, с. 198]), історико-культурологічні екскурси (про турків-шапсугів і фабрику євнухів у туапсинській долині; або іронічна *«культурно-історична інтерпретація»* Володимира Шмідта поезії Г. Гайне *«Азрієць»* тощо). Досить часто автор вплітає в роман автоцитати – поезії або їх фрагменти (поемку *«Іуда Скаріотський (Історія озлобленої душі)»*, поезію *«Заспів»* із 1-ї книги *«Пальмового гілля»* та багато інших), що теж було новацією в контексті того часу.

Хід подій не відіграє головну роль у романі, – увага автора зосереджена на психічних станах центрального персонажа, на його порозумінні зі світом людей або відчуженості, втечі від людей у простір інтелектуальних цінностей, у світ книжного знання для пошуку відповідей на численні запитання про сенс життя. Автор фокусується на мисленні й особливостях світосприйняття інтелектуала: *« – Невже ніде мені не знайдеться й не буде забуття?! Невже я ніколи не забуду вас, загублену для мене й дорогу для мене сім'ю?! – зашепотів він одчайнно сам до себе, нервово підносячи вінка вгору. І в душі тихий голос відповідав: «Ба таки так! Не забудеш ніколи! Бо ти нікого ще так не любив на світі, як тую сім'ю! Ти й неможтимеш уже ніколи й нікого так любити... нема тобі забуття! Ти – раб своєї прихильності. Ти в кайданах. А найгірше – що твої*

кайдани для них навіть непотрібні, бо й тебе самого їм не тра» [29, с. 205].

Події роману – це лише своєрідні точки «апробації», своєрідна сцена для інтелектуального самовираження Андрія Лаговського.

На відміну від своїх сучасників, і зокрема І. Франка, у розробці інтелігентської проблематики А. Кримський майже не апелює до ідеологічних потоків сучасності, не робить героя носієм певної соціально-політичної доктрини (автор наголошує на тому, що лікарі заборонили професорові цікавитися політикою, щоб менше дратувати собі нерви). А. Кримський зосереджується на зображенні духовного світу героя-інтелектуала в органічних для нього обставинах.

Отже, А. Кримський своєрідно підійшов до проблеми відтворення образу освіченої людини, із чітким інтелектуальним баченням світу в художній прозі. Роман «Андрій Лаговський» – текст значною мірою новаторський з погляду техніки письма, бодай у контексті епохи українського *fin de siècle*. Не підлягає сумніву, що роман є гострим протиставленням реалістичній літературі попереднього періоду. А. Кримський збагатив романний жанр численними новими прийомами, що дало змогу визначити жанрову природу «Андрія Лаговського» як інтелектуального роману.

3.2 Проблема роману «Андрій Лаговський»

У романі «Андрій Лаговський» сучасні дослідники творчості А. Кримського виділяють автобіографічні, психологічні та філософські проблеми. На думку Р. Ткаченка твір А. Кримського є інтелектуальним романом декадентства. Оскільки, головний герой роману проходить через моральну «фільтрацію», де боротьба з декадентством відбувається на рівні його власного «егоїзму» [69]. Зважаючи на особистісну домінанту головного героя, котра тяжіє до «аскетичного ригоризму» та платонічної

любіві Ю. Горблянський характеризує роман в інтелектуально-психологічному дусі [14]. Дослідник А. Печарський наполягає на психоаналітичний вимір автобіографічної основи роману: «Лаговський перевернув усе догори ногами. Він волів розібратися в християнстві, дотримуючись принципів і розуміння релігійних поглядів Далекого Сходу. Така парадоксальна модель мислення головного героя близька інтелектуально професійній специфіці роботи самого А. Кримського...» [48]. Цікавою є думка М. Гірняка, який розглядає проблему комунікації головного героя з Іншим та з самим собою у філософському аспекті, де діалог з Іншим постає центральною проблемою роману [10].

Роман «Андрій Лаговський» А. Кримського складається з чотирьох частин. Протягом твору читач ознайомлюється з життєвим шляхом головного героя, що вражає своїми взаєминами з матір'ю, друзями, змінливим світоглядом, песимістичними та різкими характеристиками власних вчинків та пошуками сенсу людського життя.

У першій частині «Не порозумілися» Андрій Лаговський постає перед читачем «невротиком», який здатен навіть через матеріальну недосконалість розірвати стосунки із матір'ю. За допомогою внутрішнього мовлення я-оповідач намагається з'ясувати причину власних нервів: *«Гм! У неї епілесія – то, значця, вона й мені передала в спадщину якусь нервову, дегенеративну хворобу... Мабуть, з мене істерик, – поміркував Андрій. – Істерик? Ух, кепська справа! В мене, значця, нема ніякісінької постійності, з мене й характеру не може бути ніякого, бо кожної хвилини настрій духа мусить мені сам собою змінюватися. Одним разом я ні сіло ні впало буду без причини дуже добрий, а другим разом так само без причини буду лихий і поганий... Стихія, а не людина»* [29, с. 13]. За допомогою такої самохарактеристики головний герой ніби передбачує майбутні події твору. Закінчується перша частина роману висновком Андрія Лаговського про те, що він не любить свою матір і не хоче мати нічого спільного з нею. Впродовж усього твору Лаговському ближчі чужі

люди, і справа зовсім не в «лихварських» схильностях матері, а у відсутності бажання до взаєморозуміння. І тільки наприкінці роману герой розуміє, що непорозуміння виникло через його внутрішню налаштованість.

Друга частина «Туапасе» інтригує читача не тільки своєю назвою, а й подіями, які відбуваються у портовому кавказькому місті на березі Чорного моря. Уже на початку цієї частини автор за допомогою діалогу окреслює проблему расової ворожнечі, дискримінації мігрантів: *«Та ну-бо, грецька мордо! Ходи швидше!... Заждеш, хохлацька мордо.. Тобі – нема куди поспішати...»* [29, с. 42]. У описаній автором східноазіатській кофейні не лише ображають один одного, а й розмовляють на «злободенні» теми сучасності: *«А скажи, Грицьку, чи то правда, що коли жінка або дівчина скупається там, де купалися чоловіки, то вона може завагітніти... он у мене єсть учена грецька книжка, по-нашому «Гігієна й фізіологія шлюбу» – то я там вичитав, що такі пригоди бували в старовину... Але я вчора балакав з тутешнім російським доктором, кажу йому, що он таке написано в книжці. То він зареготався. «Се ж коли бувало? – каже. – Ще як Авраам був юнкером?..» Ні, може, це бувало колись, та хіба ще тоді, як народ був міцний, не висилений. А тепер, – каже, – кожнісінький хлопець-підліток, ще й не виріс, а вже до дівки ходив – то ж і народ геть перевівсь на ніщо, й чоловічої сили давньої нема в нікому...»* [29, с. 43]. Діалог між людьми є символічним, оскільки він окреслює головну проблему твору: сутність та виміри сексуальної чоловічої сили. Однак наївна розмова переривається подальшою констатацією автора: *«З пароплавної агенції почувся довгий свист. То був знак, що вже надходить пароплав»* [29, с. 43].

Читач дізнається, що саме сюди приїхав відпочивати «нервами» професор Андрій Лаговський з генеральшею та її найстаршим сином Володимиром. Цікавими є перші розмови професора Лаговського з Володимиром. Написанні у формі історичних екскурсів, вони насичені проблемами колонізації, внаслідок якої зруйнувалась національна автентичність

містечка: «... тут було люте розбійницьке гніздо і що ті черкеси-шапсуги були бичем для цілого Кавказу і що Росія добре зробила, вигнавши їх звідси в Туреччину, але, як згадаєш, що от жили вони тут у своїй батьківщині скількись тисяч літ, а тепер раптом пропали, то на душу якась меланхолія находить...» [29, с. 45].

Лаговський відчуває постійну потребу у спілкуванні зі Шмідтами. Професорові подобається спілкуватися та проводити свій вільний час із Володимиром, на деякий час вони стають один для одного чудовими співрозмовниками. Поетика їх розмов насичена інохарактеристиками, роздумами, переказами, спогадами, проте переважають відверті поради: «...тікайте од зносин із жіноцтвом, то все й буде гаразд...» [29, с. 78]. Проте, ця чоловіча ідилія триває недовго, її порушують двоє братів Володимира: «... мовчазний Аполлон – лікар, жвавий Костянтин – філолог-словесник; Лаговський чув про нього, що він пише непогані вірші, але чомусь прихиляється він до незрозумілого декадентства. З Володимиром у обох братів не було нічого схожого у їхньому типі, бо вони вдалися вродою в батька-німця, а не матір-московку; обидва були гарні блондини, з виразистими, мрійливими, навіть трохи сентиментальними очима» [29, с. 88]. З Констянтином та Аполлоном професор Лаговський ведуть розмови про декадентство, співають вірші Гейне, розмірковують про занепад арабського халіфату, про сенс «озрійського кохання». І хоча брати вбачають у цьому лише розваги, Андрій отримує гармонію душі.

Дослідниця С. Павличко, аналізуючи художні тексти А. Кримського, доходить висновку, що вже в поезіях «Пальмового гілля» письменник порушує проблему протиприродного «нечестивого кохання» між чоловіками, а в романі «Андрій Лаговський» любов і сексуальність стають «головним філософським питанням» [45, с. 79]. Дослідниця звертає увагу на важливість тілесного компонента у стосунках Лаговського з молодими Шмідтами, який доповнює духовно-інтелектуальний вимір любові чоловіка до собі подібного [45, с. 117]. Варто наголосити, що Андрія

більше «тягне» не до прекрасних тілом Аполлона й Костянтина, а до Володимира, який споріднений з Лаговським душею: *«Лаговський щасливий, коли чує дихання Володимира, цілує його, притуляється до грудей, раз у раз намагається йому довести, що він нічим не гірший від своїх братів, навіть талановитіший і розумніший»* [29, с. 104]. Брати із задоволенням слухають Лаговського, коли він пропонує цікаві теми, але самі рідко коли можуть запропонувати глибокі думки. Тому не дивно, що біля хворого Лаговського, який став мовчазним і меланхолійним, братам нудно, а залишається Володимир, з яким *«балачка могла текти далеко легше, бо звичайно Володимир сам любив оповідати щось про себе та висловлювати свої погляди»* [29, с. 182].

Порушується у романі «Андрій Лаговський» проблема фізичної близькості чоловіка та жінки. Ця проблема постає як щось хворобливе, непривабливе, навіть тваринне. Андрій Лаговський визнає любов до жінки, однак ця любов повинна бути чистою, позбавленою тілесного зв'язку. Інтимні стосунки з Зоєю він вважає своєю найбільшою помилкою, «найгидкішим злочином». Після сексуального досвіду із Зоєю Лаговський *«... страшенно змарнів, схуд і зблід, а попід очима аж глибокі синці поробилися»* [29, с. 160]. Показовим є те, що поміж сексуальними актами Лаговський і Зоя не мають про що розмовляти. Розмова на «загальнолюдські інтелегентні теми» в них «не ліпилася», і, зрештою, професор усвідомлює, що в них нема жодних спільних інтересів. Розмова звільняє місце мовчанню, але якщо на початку вони *«мовчали закоханим мовчанням, вдивляючись одно в одного»* [29, с. 159], то тепер мовчання стало гнітити душі героїв.

Цікаво, що стосунки чоловіка та жінки в романі А. Кримського є не лише предметом інтимних переживань для персонажів роману, а й проблемою, яку Андрій Лаговський і Володимир Шмідт часто порушують у своїх інтелектуальних дискусіях. Володимир намагається довести, що платонічне кохання – чиста абстракція, і навіть поети, які оспівують це

«ідеальне» почуття, насправді не оминають інтимного зв'язку. З іншого боку, інтимні стосунки з Амалією наповнюють життя Володимира меланхолією і нудьгою, розчаруванням з приводу того, що кожна людина – всього-на-всього «результат акту спарування». Лаговський, виступаючи за ідеальне платонічне кохання, виголошує цілі теорії з приводу сексуальних зв'язків: *«тілесний зв'язок – не що інше, як розпуста, яка не дозволяє розпізнати «щирої любові»* [29, с. 149]. *До того ж, плотське кохання неодмінно провокує фізичне виснаження і навіть триденну хворобу* [29, с. 174]. Все ж Лаговський усвідомлює, що цей вимір любові неминучий, адже саме він є обов'язковою передумовою продовження людського роду. Отож, Кримський пропонує читачеві різні погляди на важливу, хоч на той час ще донедавна табуйовану, проблему, не даючи однозначної відповіді на це складне питання.

Щоб перемогти свої тваринні інстинкти і знайти для себе порятунк, Лаговський звертається по допомогу до Єфрема Сіріна з його проповіддю тілесного аскетизму: *«Самітнім життям по тих безлюдних пустелях анахорети Сирії та Єгипту загартовують і свою душу й тіло і навчаються володіти собою, не бути сліпим знаряддям своїх «нервів».* *Потім, уже геть загартовані, умудрені психологічним досвідом, вільні од рабства перед своєю плоттю і перед своїм індивідуалістичним «я», вони сміливо можуть і залишити свою безводну пустку та й, не боячись уже спокус світових, вертаються до людей...»* [29, с. 241]. Усвідомлення Лаговським неусвідомленого відбувається під час усамітнення та самопізнання. Саме аскеза стає для Андрія Лаговського фундаментальним засобом для повноцінного «спілкування» та самопізнання: *«... ще гірше – якщо людина полюбить особу другого полу. Тоді до егоїстичної прихильності додається ще й сексуальна мерзота»* [29, с. 243]. Єфрем Сірін, наче співрозмовник, радив Андрію відсторонення від чуттєвого світу та голод, що повинен пригнічувати самолюбство, амбіції та тілесні пристрасті. Тиждень аскетичного голоду та читання суфійських віршів

призвели його до християнського розуміння сучасного світу. «Діалог» різних культур приводить професора до екстатичного пароксизму, завдяки якому Лаговський вийшов із складного психічного стану та вилікувався від недуги. Для головного героя роману важливим є розв'язання притаманним декадентам конфліктів між «недугою» і здоров'ям, силою і слабкістю задля подолання себе самого, емоційно-романтичного потягу до осіб своєї статі. Андрій Лаговський жив у світі і не бачив істинності його речей, його оточували ілюзії про ідеальних людей, але через східні твори він усвідомив всю марність своїх внутрішніх переживань. Як зазначає Г. Останіна «діалог» культур у романі виступає як захисний механізм особистості, що звільняє хвору людину від сильних емоцій та пристрастей [41, с.172].

У романі А. Кримського персонажі неодноразово – у діалозі зі своїми співрозмовниками чи навіть із собою – порушують не лише важливі наукові проблеми, а й питання про доцільність самої наукової праці. Володимир спочатку вивчає юриспруденцію, потім – математику, але наголошує, що немає жодної спеціальності, яка б йому була до вподоби: *«всі вони нудні і нічого не варті»* [29, с. 77]. Він хоче *«закинути всяку науку та й жити так, як живуть усі люди»* [29, с. 152]. Андрій Лаговський намагається переконати свого молодого друга, що наука – благородна справа, але парадокс у тому, що з перших сторінок роману він сам не може уникнути сумнівів з приводу того, чим має бути наповнене його життя. Хоча життя у нього асоціюється з науковою працею, Лаговський визнає, що іноді хочеться зробитися *«невинним бобирцем у болоті або ж тихим, мирним волом чи коровицею та й піти собі на зелену пашу!..»* [29, с. 14]. Потреба спокою і затишку змушує його замислитися над тим, хто щасливіший – чи він зі *«своїми висококультурними почуттями й такими самими висококультурними хворобами»* [29, с. 26], чи його мати, для якої наука – щось далеке, незвідане і незрозуміле. Зрештою, переконуючи себе і всіх довкола себе, що наукова праця йому приносить спокій і задоволення, він не може заперечити аргументів

генерала Шмідта чи згодом свого колеги-лікаря, які стверджують: людина не повинна працювати понаднормово, принаймні задля науки: *«швидше помрете – менше й для науки зробите!»* [29, с. 166].

Андрій Лаговський доходить висновку, що його розуміння-себе можливе насамперед через мистецтво і науку: ще зі студентських років він відчуває, що лише музика приносить заспокоєння і гармонію, а створення поезій дозволяє Андрієві Лаговському побачити, як *«серед нічної тиші починає тут у підземеллі грати небесна музика, розсувається стеля, видко чудове небо»* [29, с. 264], що ж до наукової праці, то він взагалі себе не уявляє. Зрештою, митець і науковець – дві сутності його особистості, які неможливо відокремити: *«Коли людина хоче, щоб ви були поетом, – звертається Володимир до Лаговського, – то з вас тоді говорить учений професор, а коли од вас сподіваються, що ви поводитиметесь гордим професором, то ви тоді держите себе вільним поетом»* [29, с. 67]. Співіснування «професора» і «поета» в образі Лаговського дає підстави С. Павличко звернути увагу на важливий аспект діалогу автора роману (вченого і письменника Кримського) зі своїм персонажем. Андрій Лаговський переймає в А. Кримського не просто статус науковця, а й те характерне для письменника «бажання всеохопності», яке «часто межувало з інтелектуальною розхристаністю» [29, с. 19]. Особливої уваги заслуговує те, що лікар радить Лаговському писати роман про самого себе, який мав би стати добрим психотерапевтичним засобом для професора. Подібною психотерапією для А. Кримського можна вважати його творчість, зокрема роман «Андрій Лаговський», який дозволяє письменникові вивільнити свої бажання і фантазії, об'єктивувати себе, а відповідно – спробувати зрозуміти свою сутність. Показово в цьому контексті, що творами Андрія Лаговського часто виявляються поезії самого А. Кримського, а поезія одного «професора філолога», присвячена Агатангелу Таврійському, – ще один незаперечний доказ того, що автор – свідомо чи підсвідомо – не оминає нагоди зачепитися за свою реальну ідентичність. Проте, варто

наголосити, що навіть за таких очевидних паралелей читач не має права поставити знак тотожності між автором та його персонажем.

Отже, письменницька спадщина А. Кримського залишається у центрі літературного життя. Він зумів збагатити українську літературу новими актуальними проблемами (співіснування людини з Іншим, боротьба людини з внутрішніми потягами, втілення принципів християнства та суфізму у реальне повсякденне життя, саморозуміння та самоусвідомлення внутрішнього «Я»), поглибив традиційні форми роману.

3.3 Образ вченого у романі «Андрій Лаговський»

Роман А. Кримського «Андрій Лаговський» був і досі залишається унікальним в українській літературі. Твір привертає увагу зображенням неординарного типу головного героя (науковця), що посів одне з чільних місць серед персонажів українського письменства кінця XIX – початку XX століть.

А. Кримський зробив свого героя професором математики, напевно, математика уявлялась письменнику найбільш абстрактною, найбільш «чистою» з наук, а тому найбільш віддаленою від життєвої конкретики. Зі сторінок роману дізнаємося, що професор цікавився математичними виданнями XVIII ст., зокрема «Курсом диференційних обчислень» (1755) Л. Ейлера, працею Грюфона «Доповнення до диференціальних обчислень Ейлера» (1798); у текст роману вплетено формулу шотландського математика XVIII ст. К. Маклорена та функцію німецького астронома і математика XIX ст., Ф.-В. Беселя. Зважаючи на імена та формули Андрій Лаговський працював «у сфері функцій та інтегралів» [29, с. 293], математичного аналізу і теорії чисел.

Професор Лаговський відчуває гостру необхідність зв'язку наукових досліджень з практикою. Виступаючи на з'їзді природничників, фізиків,

математиків, де Андрій Лаговський доповідає про опірність будівельних матеріалів, професор пропонує спорядити експедицію *«до Америки, щоб там наочно навчитися, як треба впорати це пекуче невідкладне діло»* [29, с. 293]. Крім того, професор математики володіє знаннями з інших наукових дисциплін, у тому числі природничих і гуманітарних. Лаговський – вчений-енциклопедист. Проте, енциклопедизм Лаговського не просто методологічний, він походить від настанови на цілісне пізнання світу, комплексне розв’язання конкретних проблем.

Перебуваючи в Туапсе, професор Лаговський зі скрупульозністю етнографа описує в романі говірки кавказького узбережжя (*«мішаним російсько-українським жаргоном [...] балакають в усіх портових містах Чорноморії»* [29, с. 48]), дізнаємося про національну вдачу греків, вірменів, шапсугів, грузинів, навіть про тодішні ціни на пиво в туапсинській купальні. Як дипломований лінгвіст, Андрій Лаговський міркує про численні нечіткі звуки шапсузької мови, наводить транскрипції шапсузьких числівників. Наукові фрагменти, очевидно, скеровані на високоосвіченого читачева, що для української літератури кінця XIX – початку XX століття було незвичним. Пізнавальні екскурси дещо ускладнюють факти реальності й навряд чи викликані лише потребою описати місце чи обставини дії. На нашу думку, науковість у творі стає невід’ємним елементом художньої манери письменника, ознакою його художнього мислення.

У романі значну кількість сторінок відведено роздумам над етимологією грецьких слів і категорією часу в турецьких дієсловах, у творі ці слова здійснюють сюжетно-композиційну функцію. Вони є причиною початку історії взаємин професора і Зої. Бесіда про етимологію триває при першій зустрічі з грекинею. Далі філологічні ремарки то відволікають науковця від думок про Зою, то зближують закоханих, особливо тоді, коли Лаговський вчив Зою російської мови.

Рідкісним слід визнати випадок, коли Андрій Лаговський фахово коментує власні вірші, які тлумачить переважно у розмовах із художницею Петровою і Костянтином Шмідтом. Вірші Лаговського *«Вночі на самоті»*, *«Сон»*, *«Ах, на ньому жила, а не мантия»*, *«Коло машини»*, *«І краси в тобі нема...»*, *«Проклята смоковниця (Посвята для тих, хто виріс серед злиднів та й без прихильного слова)»*, *«Іуда Скаріотський (Історія озлобленої душі)»* є рефлексіями героя над власним життям.

Андрію Лаговському важко усвідомлювати себе кабінетним вченим, він прагне бути корисним суспільству. Користь передовсім він розуміє як опікування національною культурою і боротьба за звільнення простої людини: *«[...] навіть тоді, коли я маю силу до найпильнішої праці, мене не може зовсім покинути проклята влізлива думка про те, що життя моє, яке тече далеко од політики і суспільного руху, завсіди неодмінно мусить бути й активно шкідливим для громадянства. Громадянство страждає й стогне під ярмом деспотизму. Тому-то кожний учений або поет, що знаходить у собі силу щиро працювати при нашому деспотичному ладові, а не йде протестувати й боротися проти того ладу, він своєю совісною працею просто освячує деспотизм та скріплює його»* [29, с. 150-151]. Лаговський сумнівається у вартості науки заради самої лише науки: *«[...] жити так, як живуть усі люди... себто житиму мамоном і більше нічим... Бо що воно таке «наука»? Кому вона потрібна? Марна іграшка!»* [29, с. 166].

Повернувшись до Москви, математик Лаговський почав писати працю *«Зріст українського національного почуття за царювання Олександра III»*, бо *«все то були інтереси не суб'єктивні, не вузько особисті»* [29, с. 226]. Головними думками праці були: *«чим темніша ніч, тим ясніші зорі»*; *«усе, що було в Великорусі найпоступовішого, аж зненавиділо такі ідеї, як «отечество» та «патріотизм», відколи ті ідеї накидалися казенним шляхом і йшли од реакційного правління»* [29, с. 227], а також розгорнені цитати з М. Салтикова-Щедріна.

Проте, скільки б не працював Лаговський, думки про самотність все одно не покидають героя. В душі Андрій Лаговський все ж визнав правоту за Володимиром. Навіть захоплення творами отців церкви, дивним чином поєднується у ньому з критичним ставленням до християнських догматів, Ісуса Христа і християнства в цілому. Суперечності між теорією і практикою розгортають ширший конфлікт внутрішнього світу Лаговського між егоїзмом, суб'єктивністю, «нервами» і, з другого боку, «об'єктивною любов'ю», розумом, громадським смислом. Професор описав це так: *«Жодних рефлексій, жодних задержних центрів у мене нема!.. Навіщо я животію, коли я не людина з твердою волею, а клубок нервів і стихія?.. Чи смію я відтепер поручитися за себе, що я не здатний і на всяку іншу мерзоту, на всякий навіть найгірший злочин?.. До чого всі мої пересвідчення, коли вчинки мої регулюються хвиловим афектом, а не пересвідченням?..»* [29, с. 180]. У цій ситуації увесь науковий і культурний досвід, надзвичайна ерудиція не здатні допомогти героєві. Зрештою, внутрішня драма самоствердження закінчилась самозреченням Лаговського. Герой роману А. Кримського так і не зміг прийняти і полюбити насамперед себе.

Отже, ранній модернізм заявив про себе першим в українській літературі інтелектуальним і філософським романом «Андрій Лаговський», де світ науки і науковець посіли чільне місце. У жодного українського прозаїка до А. Кримського, хіба що окрім Г. Сковороди, наука не виступає засобом самопізнання. Елементи наукового мислення знаходимо на багатьох рівнях роману А. Кримського «Андрій Лаговський», як у мовленні персонажів, так і в авторському мовленні.

ВИСНОВКИ

Багатогранній творчій натурі А. Кримського, для якого невблаганна праця була синонімом життя, належить чільне місце в літературному процесі кінця XIX – початку XX століття. Наукова і творча спадщина А. Кримського становить понад тисячу праць. Серед них – монографії, підручники, статті, повідомлення, рецензії, оригінальні та перекладні художні твори, роман «Андрій Лаговський», збірки оповідань «Повістки і ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання» і поетична збірка «Пальмове гілля», котрі збагатили скарбницю української літератури й науки.

Літературне життя XIX – XX століття – один з найскладніших і найсуперечливіших періодів, коли загострилися всі класові протиріччя, ламалися старі поняття, відбувалися епохальні зміни в суспільстві. Помітною у цей період була і прозова творчість А. Кримського – маленька частинка великої української прози, яка розвивалася шляхом оновленого реалізму. Ранній період творчості А. Кримського репрезентують дві збірки: «Повістки і ескізи з українського життя» і «Бейрутські оповідання».

Умовно оповідання збірки А. Кримського «Повістки і ескізи з українського життя» можна поділити на дві частини, котрі відбивають два етапи становлення А. Кримського як письменника, формування й удосконалення його письменницької майстерності. У ранніх оповіданнях збірки «Повістки і ескізи з українського життя» простежується традиційне для класичної української прози того періоду використання А. Кримським описів, констатацій, що переходять у роздуми, а також перші спроби психо- і самоаналізу героїв. На цьому етапі письменник ще не проникає в глибини людської психіки, проте зрідка спостерігаємо використання описово-інформативних прийомів із аналітичними та психоаналітичними вкрапленнями («Перші дебюти одного радикала», «З літопису преславних діяння панків Присташів»), крім того вже на цьому етапі своєї творчості

А. Кримський порушив проблему аб'юзивних стосунків («Та хто ж таки справді винен?!»). На другому етапі прозової творчості А. Кримський порушує складні проблеми внутрішніх станів людини навіть із фантасмагоричним змістом. Але ні автор, ні я-оповідач не можуть дати чіткої відповіді на поставлені в текстах питання, оскільки людина надзвичайно складна істота, яка не здатна до кінця пізнати навіть саму себе. Гострота і масштабність зображуваних проблем повністю захоплюють і хвилюють як читача, так і самого я-оповідача, тому що майже кожен проблему автор формулює й розв'язує як свою власну. Складною виявляється й поетика творів цього періоду: в оповіданнях переважають масштабні за розміром самоспостереження, психоаналітичні роздуми, складні й туманні самопсихоаналізи, ірраціональні марення й домисли. Помітним є вдале поєднання А. Кримським традиційних і типових систем прийомів для української прози кінця XIX століття з прийомами новітніх стилів і течій: від елементів описовості до вищих досягнень експресіонізму та сюрреалізму. А. Кримському вдалося розгорнути межі традиційних форм і використати для своїх творів жанрове визначення повісток та ескізів. Проте, цим визначенням автор наділив не лише окремий твір, а цілу збірку прозових оповідань «Повістки і ескізи з українського життя». І хоча твори збірки не означені термінами, що винесені в заголовок книжки – ні «повісткою», ані «ескізом», до першої категорії тяжіють більші за обсягом твори («Перші дебюти одного радикала», «Psychopathia nationalis», «Не порозуміються»), а також тексти із хронологічно розлогою фабулою («Та хто ж таки справді винен?!», «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди»). Решта творів більше тяжіють до ескізів (образка, нарису чи шкіцу) – їм притаманний сценічний спосіб побудови епізодів, в основі яких конфліктно напружені діалоги й монологи, що межують з короткими авторськими оповідями, екскурсами в передісторію та коментарями.

Кінець XIX – початок XX століття – це час оновлення літературного дискурсу, в основному на рівні проблематики й тематики, мотивів та сюжетів, яке відбувалося за рахунок залучення інтернаціонального мистецького досвіду, європеїзації літератури, а також – зацікавлення екзотичним Сходом. Ця проблема знайшла своє втілення у творчості багатьох українських письменників. Це І. Франко з власними перекладами арабських казок та індійського епосу; О. Кобилянська з повістю «У неділю зранку зілля копала», з розповідями про життя гуцулів; Л. Мартович, М. Черемшина, М. Коцюбинський з чудовими, пронизаними національним духом творами про життя молдаван, кримських татар, закарпатських українців. А. Кримському належать не лише поетичні, а й прозові твори, зокрема збірка «Бейрутські оповідання», що наближає Близький Схід до України.

У «Бейрутських оповіданнях» А. Кримський виступає як прекрасний знавець життя, побуту, психології арабів. Він уважний до побутових деталей, до найтонших нюансів мови, до етнографічних подробиць. Героїв А. Кримський окреслює побіжно, без деталізації, без цілісної портретної характеристики, яка була характерною для української літератури початку XX століття. Замість детального опису зовнішності героїв наводяться окремі характерні деталі. Для «Бейрутських оповідань» властивим є надто докладний опис побуту, звичаїв, життя народів. Іноді це призводить до зниження художнього рівня творів. Таку докладність у А. Кримського можемо пояснити його різнобічністю інтересів, а також глибоких знань, якими просто необхідно було поділитися з іншими людьми, відкрити їм таємниці арабського світу. Однак варто віддати належне проникливій спостережливості А. Кримського по відношенню до життя близькосхідних народів, наукових зацікавлень, вмінню створити окремі художньо переконливі образи сирійців – лікаря Гедіє, шейха Жяммеля та ін. «Бейрутські оповідання» – це безперечно важливий історичний та

етнографічний документ, яскравий приклад зростання інтелектуального рівня української літератури початку XX століття.

На зламі століть в українській літературі з'являється чимало творів з життя інтелігенції (І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Олени Пчілки, Б. Грінченка, І. Франка, М. Яцкова), у яких широко полемізуються проблеми життя людей інтелектуальної праці, їх духовного покликання, їх місця і призначення в суспільстві. Своєрідним колоритом на тлі сучасників вирізняється художня проза А. Кримського, зокрема його роман «Андрій Лаговський», де світ науки і науковець посіли чільне місце. У жодного українського прозаїка до А. Кримського, хіба що окрім Г. Сковороди, наука не виступає засобом самопізнання. Елементи наукового мислення знаходимо на багатьох рівнях роману А. Кримського «Андрій Лаговський», як у мовленні персонажів, так і в авторському мовленні. «Андрій Лаговський» – текст значною мірою новаторський з погляду техніки письма, принаймні у контексті епохи українського *fin de siècle*. Не підлягає сумніву, що роман є гострим протиставленням реалістичній літературі попереднього періоду. С. Павличко наполягає, що головною проблемою роману є любов і сексуальність. Дослідниця пише про те, що ті письменники, які подорожували на Схід, шукали там те, що було недосяжним для Заходу, де «орієнтальний секс» був не винятком. Ми погоджуємося, що проблема любові й сексуальності в романі має місце, проте вважаємо, що провідною проблемою все-таки є внутрішня потреба самопізнання та саморозуміння головного героя. Саме ця проблема вирішується Андрієм Лаговським під час перебування на Близькому Сході, а також за допомогою детального опрацювання східних джерел, які розкрили йому істинну природу людського життя. Андрій Лаговський жив у світі ілюзій і не бачив цінності речей, допоки через східні твори він не усвідомив всю марність своїх внутрішніх переживань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабишкін О. Агатангел Кримський. Літературний портрет. Київ, 1967. 113 с.
2. Бикульчус В. Поэтика философского романа : Издательсько-редакционный совет Министерства народного образования Литовской ССР, 1988. 70 с.
3. Боговін О. Мокра курка: іронічний код лицарства у романі А. Кримського «Андрій Лаговський» // Актуальні проблеми слов'янської філології: III Всеукраїнська науково–практична інтернет–конференція для студентів, аспірантів та молодих учених 22–23 листопада 2017 року. Житомир. С. 11-13.
4. Бурбан В. Майже забутий незбагнений Агатангел Кримський // Наука і суспільство. 2006. № 1-2. С. 32-33.
5. Василюк О. Листування Агатангела Кримського другої половини 1920-х років // Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних архів. та бібл. фондів / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2012. Вип. 16. С. 172-182.
6. Василюк О. Студії Агатангела Кримського в Бейруті (1896-1898) // Сходознавство. 2007. № 37. С. 51-59.
7. Веркалець М. Агатангел Юхимович Кримський у колі сучасників. Київ, 1990. 48 с.
8. Веркалець М. Художня та науково-публіцистична орієнтація А. Кримського 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.01.08. Київ, 1997. 42 с.
9. Випасняк Г. Між святістю та гріховністю: дилема Андрія Лаговського в однойменному романі Агатангела Кримського // Житомирські літературознавчі студії. 2013. Вип. 7. С. 192-200.

10. Гірняк М. Розуміння і саморозуміння у романі Агатангела Кримського «Андрій Лаговський» // Магістеріум. Літературознавчі студії. 2010. Вип. 38. С. 29-36.
11. Головацький А. Літературні та наукові взаємини Агатангела Кримського з видатними українськими діячами кінця ХІХ – першої чверті ХХ століття // Україна-Європа-Світ: зб. наук. праць. Тернопіль. С. 219-225.
12. Горблянський Ю. Інтелектуалізм у художній прозі Івана Франка та Агатангела Кримського // Контакти. Рецепти. Паралелі. Львів, 2009. С. 688-694.
13. Горблянський Ю. Пошуки характерів у художній прозі Агатангела Кримського // Українська філологія: школи, постаті, проблеми. Львів, 1999. Ч. 1. С. 582-589.
14. Горблянський Ю. Тема любові у творчості Агатангела Кримського та Василя Пачовського // Вісник львівського університету. Серія : Філологічні науки. 2004. Вип. 35. С. 281-288.
15. Грицик Л. Схід в естетичних шуканнях Агатангела Кримського: Творча спадщина аль-Маарі у творчості українського письменника // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. 1996. № 6. С. 45-48.
16. Гундорова Т. Декаданс і постмодернізм: питання мови // Світовид. 1995. № 1 (18). С. 64-75.
17. Гундорова Т. Проза А. Кримського і декадентство в українській літературі // Дивослово. 1995. № 1. С. 15-20.
18. Гундорова Т. Проявлення слова: дискурсія раннього українського модернізму. Київ, 2009. 441 с.
19. Декадентські мотиви в українському романі *fin de siècle*: Агатангел Кримський та Михайло Яцків : пер. з англ. М. Дмитрієва, О. Любенко, Д. Матіяш, Т. Остапчук // *Persona non grata*: нариси про Нью-Йоркську групу, модернізм та ідентичність. Київ, 2012. С. 199-217.

20. Дрогомирецька М. Агатангел Кримський та Михайло Коцюбинський: контакти, рецепція, паралелі // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Філологія. 2014-2015. Вип. 42 / 43. С. 103-108.
21. Дрогомирецька М. Художні експерименти й етичні парадокси в оповіданні «Батьківське право» Агатангела Кримського // Українське літературознавство. 2017. Вип. 82. С. 51-61.
22. Дрогомирецька М. «Пишу до нього листа. Він цікава людина...»: творчі взаємини Михайла Коцюбинського з Агатангелом Кримським // Дзвін. 2014. № 10. С. 132-134.
23. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. Київ : Інститут держави і права АН України / редкол. : Ю. Римаренко, І. Курас, І. Дзюба та ін. Київ, 1993. С. 66-70.
24. Жук О. Повістка як жанровий різновид та авторське визначення жанру: ідейний зміст та художня структура // Українське літературознавство. Вип. 80. 2016. С. 101-107.
25. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. Львів, 2005. 368 с.
26. Косюк Н. Архетип міста в романі «Андрій Лаговський» // Науковий пошук молодих дослідників. зб. наук. праць студентів. Серія : Філологічні науки (українська філологія). Луганськ, 2014. № 2. С. 52-57.
27. Косюк Н. Оніризм у прозі Агатангела Кримського («Дивна пригода», «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди») // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія. 2016. № 23. Т. 1. С. 24-26.
28. Кримський А. Твори у п'яти томах / редкол. І. Білодід [та ін.]. Київ, 1972. Т. 1. 601 с.
29. Кримський А. Твори у п'яти томах / редкол. : І. Білодід [та ін.]. Київ, 1972. Т. 2. 715 с.
30. Кримський А. Твори у п'яти томах / редкол. : І. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 3. 510 с.

31. Кримський А. Твори у п'яти томах / редкол. : І. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. 603 с.
32. Кримський А. Виривки з мемуарів одного старого гріховоди: вибране / упоряд. і передм. Ю. Коваліва. Київ, 2017. 319 с.
33. Кримський А. Повістки і ескізи з українського життя / Коломия, 1895. 332 с.
34. Кримський А. Повістки і ескізи з українського життя. Київ, 1919. 280 с.
35. Кримський А. Твори в п'яти томах / редкол. : І. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1972-1974. Т. 5, кн. 1. 546 с.
36. Кримський А. Твори в п'яти томах / редкол. : І. Білодід [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1972-1974. Т. 5, кн. 2. 332 с.
37. Лисиченко Л. Схід і Захід у поетичному мовосвіті Агатангела Кримського // Вивчаємо українську мову та літературу. 2013. № 3. С. 34-36.
38. Ломонос Є. Широкоsvіте життя Агатангела Кримського // Дивослово. 2002. № 1. С. 46-51.
39. Маленька Т. Агатангел Кримський: Портрет на тлі епох // Слово і час. 2001. № 1. С. 11-14.
40. Мохненко О. Трансформація мікрообразів в архетипи у прозі Агатангела Кримського // Література та культура Полісся. зб. наук. праць. Серія : Філологічні науки. Ніжин, 2017. Вип. 89. С. 45-53.
41. Останіна Г. «Діалог» культур у романі Агатангела Кримського «Андрій Лаговський» // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць. Серія : Філологічні науки. Миколаїв, 2012. Вип. 49. С. 165-172.
42. Останіна Г. Орієнталізм у сучасному літературному процесі // fНаукові праці: науково-методичний журнал... Серія : Філологія. Літературознавство. Миколаїв, 2012. Т. 200. Вип. 188. С. 73-76.

43. Останіна Г. Схід очима Агатангела Кримського // Держава та регіони. Серія : Гуманіт. науки. 2011. Вип. 3. С. 119-126.
44. Павличко С. Лабіринти мислення. Інтелектуальний роман сучасної Великобританії. Київ, 1993. 105 с.
45. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2001. 328 с.
46. Панова Н. Деструктивні тенденції в українській літературі на межі XIX-XX ст. // Теоретична і дидактична філологія. 2014. Вип. 17. С. 376-389.
47. Пастух Б. Роман «Андрій Лаговський» Агатангела Кримського як «історія хвороби» // Слово і час. 2013. № 5. С. 64-69.
48. Печарський А. У психоаналітичному вимірі автобіографічної основи роману «Андрій Лаговський» Агатангела Кримського // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. 2009. Вип. 85. С. 310-318.
49. Пилипенко Л., Рященко Д. Агатангел Кримський: реабілітований посмертно // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 120-126.
50. Поляруш Н. Агатангел Кримський – українознавець // Філологічні студії: зб. наук. праць. Вінниця, 2003. Вип. 1. С.184-187.
51. Поляруш Н. Агатангел Кримський в контексті літературної доби // Сучасний погляд на літературу: доп. та повідомлення обл. наук.-метод. конференції 26-27 березня, 2002р. Вінниця, 2002. С. 35-42.
52. Поляруш Н. Модифікація образу Андрія Лаговського в однойменному романі А. Кримського // Сучасний погляд на літературу: доп. та повідомлення обласної наук.-метод. Конференції. Вінниця, 2002. Вип. 2. С. 14-17.
53. Поляруш Н. Творчість Агатангела Кримського в інтерпретації Івана Франка // Філологічний дискурс. Хмельницький, 2016. Вип. 4. С. 140-147.

54. Поляруш Н. Художня творчість А. Кримського в контексті розвитку української літератури початку XX століття: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук. Київ, 1989. 185 с.
55. Пріцак О. Агатангел Кримський // Шкільна бібліотека. 2003. № 5. С. 134-144.
56. Пріцак О. Українець тюркського походження Агатангел Кримський // Шкільна бібліотека. 2006. № 12. С. 35-45.
57. Пріцак О. Наші Ньютони та Галілеї // День. 2010. 19-20 березня. С. 11-26.
58. Пріцак О. Українець тюркського походження Агатангел Кримський // Пам'ять століть. 2008. № 4. С. 124-142.
59. Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока : пер. с англ. А. Гоаорунова. Санкт-Петербург, 2006. 636 с.
60. Сірук В. Особливості форм викладу в малій прозі Лесі Українки та А. Кримського // Волинь філологічна: текст і контекст. Українська література як художній феномен: зб. наук. праць. Луцьк, 2015. Вип. 19. С. 217-229.
61. Сірук В. Особливості форм викладу в ранніх оповіданнях А. Кримського // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Луцьк, 2008. № 17. С. 157-161.
62. Спасіченко О. Велетень, що попередив епоху. // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. 2005. № 11-12. С. 25.
63. Тищенко К., Сватко А. Національна ідентичність Агатангела Кримського (на матеріалі полеміки з Михайлом Драгомановим) // Молодий вчений. 2017. № 6.1. С. 94-97.
64. Ткач Л., Рибалко І. До питання про декадентську ментальність в українській літературі кінця XIX – початку XX століття // Актуальні проблеми слов'янської філології. 2011. Випуск XXIV. Ч. 1. С. 207-215.

65. Ткаченко Р. «Андрій Лаговський» покутний шлях декадента: [Творчість Агатангела Кримського] // Слово і час. 2002. № 8. С. 68-73.
66. Ткаченко Р. Декаданс як проблема авторської свідомості в українській літературі кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2004. 21 с.
67. Ткаченко Р. Наукові екскурси як художній засіб у романі А. Кримського «Андрій Лаговський» // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Літературознавство. Київ, 2013. № 24. С. 19-22.
68. Ткаченко Р. Теологія знання. Художньо-інтерпретаційні моделі в українській прозі XIX – початку XXI ст. про науку. Київ, 2015. 280 с.
69. Ткаченко Р. Поклик Химери: декаданс в українській літературі к. XIX – п. XX ст. Київ, 2010. 136 с.
70. Франко З. А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках // Східний світ. 1993. Ч.1. С. 55-58.
71. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. : [про розвиток укр.-рус. літ. з 20-х років XX ст.] // Літературно-науковий вісник. Кн. IX. 1901. С. 121.
72. Франко І. Зібр. творів : у 50 т. Київ, 1976. Т. 33. 390 с.
73. Франко І. Зібр. творів : у 50 т. Київ, 1984. Т. 41. 680 с.
74. Франко І. Зібр. творів : у 50 т. Київ, 1986. Т. 48-49. 802 с.
75. Франко І. Наша поезія у 1901 р. // ЛНВ. Львів, 1902. Кн. 2. С. 116.
76. Чижевський Д. «Філософія серця» Памфіла Юркевича. Нариси з історії філософії на Україні // Український світ. 1994. № 1-2. С. 8-17.
77. Шендеровський В. Видатний орієнталіст України: Агатангел Кримський (15.01.1871 – 25.01.1942) // Нехай не гасне світ науки. Київ, 2003. С. 155-163.